

भुकेची जखम

नरेश रावताला

◆
भुकेची जखम/नरेश रावताला

◆

प्रकाशक

प्रेमदास रावताला

दिव्या प्रकाशन

६२, कैलासनगर, चितोड रोड, धुळे ४२४ ००१ (महाग्र)

भ्रमणध्वनी : ९२०९९ ७६७१२

e-mail : divyaprakashan15@gmail.com

◆

प्रथमावृत्ती/एप्रिल २०१५

◆

अक्षरजुळवणी/मुखपृष्ठ व आतील छपाई

दिव्या मुद्रण सेंटर

६२, कैलासनगर, चितोड रोड, धुळे ४२४ ००१ (महा.)

◆

किंमत

₹८०/- (ई-माध्यमाद्वारे ई-साहित्य प्रतिष्ठानच्या वाचकांसाठी 'भुकेची जखम' निःशुल्क)

◆

मुखपृष्ठासह एकूण पृष्ठे : ६८

◆

सौजन्य

पुस्तिकेतील छायाचित्रे इंटरनेटवरून.

“सोस तू माझ्या जिवा;
सोसल्याचा सूर होतो,
सूर साधी ताल तेव्हा;
भार त्याचा दूर होतो”

- बा. भ. बोरकर

ही भुकेल्यांची थट्टा नव्हे;
इथले वास्तव आहे...

- नरेश रावताला

◆ प्रकाशन क्र. :१/२०१५
◆ BhukechiJakhm/NareshRawatala

६२, कैलासनगर, चितोड रोड, धुळे ४२४ ००१ (महा.)
भ्रमणध्वनी :९२०९९ ७६७१२

www.divyaprakashan.page.tl
e-mail : divyaprakashan15@gmail.com

©पुस्तकातील सर्व हक्क प्रकाशकाकडे राहतील. पुस्तकातील कोणताही
भाग प्रकाशकाच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

अनुक्रम

⇒ अस्वस्थ करणारी 'भुकेची जखम' !	७.
⇒ अनुषंग	९.
⇒ भुकेच्या निमित्ताने...	११.
⇒ हक्काच्या अन्नाची दाहकता	१३.
⇒ ज्याला हवे त्याला मिळेना!	१७.
⇒ दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत	२२.
⇒ या स्थितीला जबाबदार कोण ?	२५.
⇒ अन्न सुरक्षेमुळे कुपोषणमुक्ती	२९.
⇒ गरिबांच्या ताटातले अन्न	३३.
⇒ धान्य उत्पादन आणि साठा	३७.
⇒ जागतिक अन्न कार्यक्रम	४१.
⇒ आता मिळणार खरी अन्नसुरक्षा	४५.
⇒ पायाभूत सोयी आवश्यक!	४९.
⇒ किमान जनजागृती तरी करा!	५३.
⇒ वितरण यंत्रणा अयोग्य नसावी	५७.
⇒ मध्यस्थांमध्ये अस्वस्थता	६१.
⇒ संदर्भ	६५.
⇒ बढाया ढापायच्या नसतात	६६.

भुकेची जखम

नरेश रावताला

अस्वस्थ करणारी 'भुकेची जखम' !

भारत हा कृषीप्रधान देश असूनही ह्या देशातील शेतकरी स्थायी स्वरूपात सुखी होऊ शकत नाही ही शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. पाऊस वेळेवर आणि पुरेसा झाला, खते व बी-बियाणे हवे तेव्हा रास्त दरात उपलब्ध झाले, उत्पादनाला रास्त भाव मिळाला आणि अचानकपणे कोणतेही अस्मानी संकट उद्भवले नाही तर शेतकरी सुखी आहे, असे म्हणता येईल. पण, यापैकी काहीही घडताना दिसत नाही. प्रत्येक वर्षी काही ना काही संकट येतेच! कृषीवलांना देशाचे पोषणकर्ते समजले जाते. मात्र, आज तेच विविध संकटांना तोंड देत आहेत. केंद्र आणि राज्य सरकारे त्यांच्यासाठी विविध योजना राबवितात. योजना चांगल्या असतात आणि त्यामागचा हेतूही चांगला असतो. तरीही परिस्थिती बदलत नाही. असे का होते, काय केले म्हणजे परिस्थिती बदलेल ह्याचा खोलवर जाऊन विचार केल्यानंतर निघालेला निष्कर्ष निश्चितच चिंतनीय आहे. हे अवघड काम तरुण, तडफदार आणि अभ्यासू पत्रकार श्री. नरेश रावताला यांनी नित्याचा पत्रकारितेचा व्याप सांभाळून अतिशय गांभीर्याने केलेले आहे. 'भुकेची जखम' हा त्यांच्या मेहेनतीचा परिपाक आहे. त्यांनी दिलेली आकडेवारी आणि टक्केवारी पाहिल्यानंतर कोणीही म्हणेल की सुबत्ता असूनही तळागाळातल्या रयतेच्या माथी उपासमार आणि कुपोषणाचा शाप कसा काय येवू शकतो ?

'भुकेची जखम' ठसठसतेय ह्याचे कारण विविध योजना गरजूंपर्यंत पोहोचत नाहीत, पोहोचल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी होत नाही, अंमलबजावणी झालीच तर त्यांचा लाभ गरिबांच्या नावावर वातानुकूलित इमारतींमध्ये रहाणारे धनदांडगेच ओरबाडून नेतात आणि गरीब आणखी गरीब होत जातात. मूळ उद्देश बाजूला रहातो

आणि योजना यशस्वी झाली नाही म्हणून गुंडाळली जाते. स्वस्त धान्य योजनेचे कसे धिंडवडे निघतात हे आपण रोज वृत्तपत्रांमधून वाचतो. गरिबांचे स्वस्त धान्य नफेखोर दुकानदार काळ्या बाजारात दुप्पट भावाने विकताना आढळतात. असेच होत राहिले तर श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातली दरी कधीच मिटणार नाही. 'भुकेची जखम' भळभळतीच राहणार आहे.

देशभराची भूक भागवून इतर देशांना निर्यात करता येईल इतके धान्योत्पादन भारतात होते. पण, योग्य नियोजन नसल्यामुळे सर्व प्रयत्नांवर पाणी फिरते. देशात धान्य साठविण्यासाठी पुरेशी गोदामे नाहीत, वखारी नाहीत. त्यामुळे तयार धान्याची पोती अक्षरशः उघड्यावर ठेवलेली आढळतात. शेतकरी त्यांच्या खळ्यांमध्ये कितीशी पोती साठवणार आणि किती दिवस? कोट्यवधी टन उघड्यावरचे धान्य सडून जाते. सर्वात आधी ते धान्य गरिबांपर्यंत पोहोचले तर उपासमार आणि भूकबळीचे संकट टळू शकेल. जागतिक आरोग्य संघटना आणि संयुक्त राष्ट्रसंघटना अन्नधान्याची कमतरता असलेल्या देशांना धान्य पुरविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मानवाधिकार समितीनेही त्यात लक्ष घातले आहे. पण एवढ्याने हे काम होणारे नाही. त्यासाठी जागतिक पातळीवरून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. 'भुकेची जखम' म्हणून पत्रकार श्री. नरेश रावताला यांनी ह्या गंभीर समस्येकडे लक्ष वेधले आहे. त्यांची ही मनापासूनची तळमळ स्तुत्य आणि अभिनंदनीय आहे, सरकारने दखल घ्यावी अशीच आहे.

-मधुकर उपासनी

(ज्येष्ठ पत्रकार, धुळे)

अनुषंग

माणसाचं भुकेलं असणं हे वाईटच. आजही भारतातले काही कोटी लोक दिवसचे दिवस अर्धपोटी असतात हेही वाईटच. पण, त्याहून वाईट, कित्येक कोटी सुखवस्तू सुशिक्षित लोकांना त्या कित्येक कोटी अर्धपोटी लोकांची अजिबात पर्वा नसणं हे आहे. पर्वा, जाणीव, सहसंवेदना तर सोडाच मात्र, आताच्या शहरी मध्यमवर्गीय मुलांना भूक, अर्धपोटी असं काही आहे यावर विश्वासच नाही. भारतात रोज (हो दररोज) मुलं (हो हूनही अधिक मुलं) कुपोषणामुळे मरतात ही गोष्ट त्यांना अतिशयोक्तीची वाटेल. आणि अर्धपोटी लोकांचे प्रमाण भारतात नेपाळ आणि श्रीलंकेहूनही जास्त आहे ही गोष्ट तर त्यांना अशक्यच वाटेल. या काळात आणि अजूनही लोक पूर्ण पोटभर जेवत नाहीत? त्यांना पोटभर जेवण हा चैन वाटते? इथे? या देशात? या राज्यात? हट्ट! काहीतरीच काय? म्हणून हे पुस्तक. नरेश रावताला यांनी अतिशय चिकाटीने संशोधन करून लिहिलेलं हे पुस्तक वाचताना अंगावर काटा येतो. हो! याच काळात, याच देशात, याच राज्यात, अगदी तुम्ही जिथे कुठे हे वाचत असाल तिथून एका किलोमिटरच्या अंतरात या क्षणाला कोणीतरी भुकेने तळमळत असेल. आणि कोणी जर एखादी शिळी पोळी पुढे केली तर ती मिळवण्यासाठी मारामारी करणारी गर्दी जमा होत असेल. यावर विश्वास बसणं कठीण आहे. कारण आतडं कुरतडणारी भूक काय असते हे ई पुस्तक वाचणाऱ्या पिढीतल्या आणि वर्गातल्या फारच कमी मुलांना माहिती असते.

म्हणून, म्हणून हे पुस्तक. वाचाच. थोडं बोअरिंग वाटेल. आकडेवारी, अभ्यास, भूक हे सगळं बोअरिंगच असतं. मात्र, हे पुस्तक वाचल्यावर तुमची नजरच बदलून

जाईल. तुमच्या संवेदना जाग्या होतील. त्याची आज गरज आहे.

पुसद येथील प्रसिद्ध गझलकार प्रा. रविप्रकाश चापके यांची मनाला बिडणारी एक गझल आहे. 'भाकर' ना वाची.

किती घासू ललाटाला नशीबाला गिळे भाकर
उपाशी ठार मेल्यावर चितेवरही छळे भाकर

तुझ्या समृद्ध राष्ट्राचे भिडाले पोट पाठीला
कुपोषण पाहुनी आली चुलीवर हळहळे भाकर

तिला मी पाहिले तेव्हा भडकली आग पोटाची
किती लागू तिच्या मागे पुढे साली पळे भाकर

भुकेची अक्षरे माझ्या कपाळी कोरते सटवी
तुझे गाणे कसे गावे गळ्याला आवळे भाकर

- रविप्रकाश चापके, पुसद

-सुनील सामंत

(टीम :ई-साहित्य)

भुकेच्या निमित्ताने...

पूर्वीच्या जमान्यात धान्योत्पादित इलाखे खजिन्यासह अनाजांनी लुटले जायचे. हल्ली भाकरीतच चंद्र शोधण्याचा ज्यांचा इरादा राहिला आहे, त्यांची हालत काय असावी? हा अनुत्तरीत सवाल आहे. जवाब शोधण्याचा कैकदा प्रयास झाला, मात्र त्याला गांभीर्याचा संदर्भ दिला गेला नाही, तेव्हाढीच खंत शिल्लक राहिली. अपार कष्ट उपसूनही दोन विताची पोटाची खळगी भरण्यासाठी ज्यांना उपासमार छळली, ते त्यातच गुरफटत राहिले. अन्नाच्या भुकेची आग शमविण्यासाठी जिथे आटापिटा होतो आहे, त्यांचा जगण्याकरिताचा पाटा पडतो आहे. जिंदगी कंठणे ज्याच्या-त्याच्या नशिबाची बात जरी असली, तरी चढउतार, वळसा-वळणे हा त्या-त्या मार्गाचा मुलाहिजा राहिला आहे. या दुनियेतले तमाम किसान-काश्तकार, गरिबीत जीवन गुजारणाऱ्या कष्टकऱ्यांना भुकेच्या निमित्ताने हे लिखाण समर्पित... भुकेसाठी लाचार होऊन भिकेची झोळी पसरविणाऱ्यांना किमान सरकारी उपक्रमांची ढोबळ माहिती असावी, या इराद्याने हे पुस्तक गहन अध्ययनाअंती विविध संदर्भ घेऊन वाचकांच्या हवाली करण्यात आले आहे.

'अन्नसुरक्षा योजना' म्हणजे काय? राष्ट्रीय अन्न हक्क सुरक्षा कायदा नेमका कसा आहे? ही योजना कशी साधक-बाधक आहे? काय हवे-काय नको! त्यासाठी जनजागृती कोणत्या स्वरूपाची असावी, या योजनांसंदर्भाची माहिती लाभधारकांपर्यंत पोहचण्याची खरोखर आवश्यक आहे का? त्यासाठी शासनस्तरावर कोणत्या पद्धतीची सक्षम यंत्रणा असणे गरजेचे आहे? शिवाय, योजनेतला भ्रष्टाचार टाळण्यासाठी प्रामुख्याने पारदर्शी अंमलबजावणी आवश्यक आहे काय? इत्यंभूत माहिती या पुस्तकात देण्याचा प्रयत्न झाला आहे. 'भूक' नामक 'भूत' गरिबांसह सर्वांच्याच मानगुटीवर बसले आहे.

ज्यांना भूक सतावते आहे, त्यांनी काय करावे? भरपूर मेहनत करूनही एक-दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत ज्यांना पडली आहे, कासाविस जगणे कंठणाऱ्यांच्या भुकेअभावी पिळवटून निघालेल्या आतड्यांची चिंता कुणाला? ज्यांना भुकेचा सवाल भेडसावतो आहे, प्रचंड छळतो आहे, त्यांनी जोपर्यंत पुरेपूर समजत नाही, तोपर्यंत हे पुस्तक वारंवार वाचावे. अगर साक्षरांनी निरक्षर कष्टकऱ्यांना वाचून दाखवून जनजागृती करावी. जेणे करून त्यांच्या भावी पिढ्या सजग होऊ शकतील. 'भुकेची जखम' ज्यांनी वाचायला घेतली ती काल, आज आणि कदाचित उद्याचीसुद्धा असू शकते. अपवाद, मेहनतकर्त्या सुधारवादी परिवर्तनाचा असू शकतो. ज्यांनी 'भुकेची जखम'च्या लोकप्रियतेचा मनापासून द्वेष केला आणि दुर्गम आदिवासी पहाडी इलाखा, खेडे, गाव, शहर, महानगरातील तमाम मेहनतकर्त्या उपासमारांना भुकेच्या निमित्ताने हे लिखाण माहिती म्हणून उपयुक्त ठरावे, एवढेच!

०२३/११/२०१७

-नरेश रावताला

६२, कैलासनगर,

चितोड रोड, धुळे ४२४ ००१

e-mail : nareshrawatala@gmail.com

१. हक्काच्या अन्नाची दाहकता

इथे मरणाचा काळोख सगळीकडे बोकाळत चालला आहे. गरिबी, दरिद्री, भूकबळी आणि उपासमारीचे जहरीले नाग फणा काढून ठणा-ठणा मानवी बळी घेताहेत. भुकेने देशातली दोन डझन कोटी जनता कासावीस आहे. उपाशीपोटी जिंदगी गुजारणाऱ्यांची तर बातच निराळी! अन्न अधिकाराची बॉबटोक करीत मस्तवाल सत्ताधारी आपल्याच जगण्यात मशगूल आहेत. करपून गेलेल्या भाकरीसमवेत मिरचीदेखील मिळणे अवघड होऊन बसली आहे. अशा दशेत सरकारला उपासमान्यांचे अश्रू पुसायलाही फुरसत नाही. किसान-काश्तकार भाकरीतच चंद्र शोधण्यात गर्क आहेत. गरिबीची कणव शाबूत राहिलेली नाही. वरकरणी, भूकबळीची माय वारंवार स्मशानभूमीत खेटा घालते आहे. हक्काच्या अन्नाचा पेढा भरविण्याचा वादा देऊन गेलेले राजकारणी भ्राचाराच्या आंदोलनाहून अद्याप परतलेले नाहीत, उपाशी जनता मात्र त्यांचा इंतजार करीत बसली आहे. बकाल सेवेकऱ्यांच्या कंगाल दुनियेत बेरोजगारीचे घाव धाय मोकलून रडताहेत. गरिबांच्या मरणावर टपलेले 'मतलबी' नामक डोंबकावळे स्वतःचेच खिसे भरण्यात रममाण आहेत. जनहो, जग सच्च्यांचे की लुच्च्यांचे? या चौकशीसाठीची घार आकाशात मुक्तपणे घिरट्या घालते आहे. लौकिक हालातीमागील कारणमिमांसा करणे कधी-कधी कठीण जाते. माणुसकीला शरमिंदा करणारे

तिरस्काराचे वारे सरकाराधीन आहे. बाबा आमटेंनी कुठेसे म्हटलेय, "शंखला पायी असू देत, मी गतीचे गीत गाई। आसवांना उधळायला मला आता वेळ नाही।" इकडे, देशात उपासमारी, कुपोषण व बेरोजगारी ढोल बडवते आहे; तिकडे सत्ताधीश तेव्हादे खुर्चीसाठी झगडताहेत. मतांखेरीज उपासमारीची कुणालाही पडलेली नाही. आज दिवसागणिक हजारांचा हकनाक बळी जातो आहे त्याचे काय? हा बडा सलणारा सवाल आहे.

सन २००१ मध्ये जेव्हा एकीकडे देशाच्या दुष्काळग्रस्त भागातील लोक भुकेने व्याकुळ होते व दुसरीकडे केंद्र सरकारचे कोठार धान्याने पूर्णपणे भरलेले होते, तेव्हा सर्वोच्च न्यायालयामध्ये एक जनहित याचिका दाखल करण्यात आली. याचिकाकर्त्याची बाजू होती की, भारतीय संविधानाच्या कलम २१ द्वारे दिलेल्या जीविताच्या अन्नाचा हक्क हा एक भारतातील प्रत्येक नागरिकाचा अविभाज्य घटक आहे. याचिकेतील मुख्य युक्तीवाद असा होता की, केंद्र व राज्य शासनाने दुष्काळी परिस्थितीचे निवारण न करता उलटपक्षी बेसुमार साठा साठवून नागरिकांच्या अन्न अधिकाराचा भंग केला आहे. अन्न अधिकाराच्या याचिकाकर्त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर एक तपापासून सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक महत्त्वपूर्ण व ऐतिहासिक हंगामी आदेश दिले आहेत. ज्याच्यामुळे दारिद्र्याचे जीवन जगणाऱ्या कोट्यवधी लोकांच्या जीवनात बदल झाला. २८ नोव्हेंबर २००१ च्या सर्वोच्च न्यायालयाचा हुकूम लक्षाधारीत सार्वजनिक वितरण प्रणाली, अंत्योदय अन्न योजना, मध्यान्ह भोजन योजना, राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती योजना, अन्नपूर्णा योजना, एकात्मिक बालविकास योजना, राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना व राष्ट्रीय कुटुंब योजना या आठ पौकिक आहारांशी संबंधित योजनांबद्दल होता. सर्वोच्च न्यायालयाने याच आदेशात दूरदर्शन व आकाशवाणीच्या माध्यमातून उपरोक्त आठ योजनांसंबंधी योग्य ती माहिती प्रसारित करून जनजागृती करण्याचे स्प आदेशही दिले.

सन १९९३-१९९४ मध्ये शेतमजुरांच्या परिवारात बेरोजगारांची संख्या ९.५ टक्के होती. हीच टक्केवारी सन २००४-२००५ मध्ये वाढून १५.३ इतकी झाली. सरकारी आकडेवारीचा अभ्यास केला असता, त्याची गंभीरता नक्कीच समजून येईल. सन १९९८ ते २००६ या आठ वर्षांच्या काळात कुपोषित बालकांच्या संख्येत कोणतेही परिवर्तन झाले नाही. शिवाय, देशातील ५० टक्क्यांहून अधिक महिला आणि तीन चतुर्थांश बालके अत्यल्प रक्ताच्या आजाराने ग्रसले आहेत. गेल्या दशकात झालेल्या एका सर्व्हेक्षणानुसार, देशातील अविकसित ७ राज्यांमधील १६ जिल्ह्यांत ७.५ टक्के कुटुंबांना दोनवेळचे नियमित अन्न मिळत नाही, तर २९ टक्के कुटुंबांना मुश्किलीने अन्न

मिळते. पश्चिम बंगाल सरकारच्या अभ्यासानुसार राज्यात केवळ १५ टक्के परिवारातील सदस्यच कधी-कधी दोनवेळचे जेवण नियमित करतात. राष्ट्रीय नमुना (सॅम्पल) सर्व्हे संघटना अर्थात एनएसएसओच्या अलिकडेच झालेल्या पाहणी अहवालावर विश्वास ठेवला तर देशातील लोकसंख्येच्या तुलनेत सेवनयोग्य अन्नाचा पौकिकदर्जा किमान ३० ते ५० टक्के लोकांनाच मिळतो. या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की, देशातील बहुसंख्य जनता एकतर भुकेने व्याकुळली आहे वा अन्नाच्या नावाने जे खात आहे त्याची तुलना मानवी अन्नाशी करता येणे अशक्य आहे. केंद्रिय कृषी मंत्रालयानुसार भारतीय खाद्य निगम (एफसीआय)चे वरिष्ठ अधिकारीदेखील मान्य करतात की, मंत्रालयाची भिस्त फक्त अन्न आयात व निर्यातीवर आहे. सन २००१ पासून आतापर्यंत न्यायव्यवस्थेने अन्नासंबंधीच्या सरकारी उपक्रमांना सर्वव्यापी बनविण्याच्या उद्देशाने साठहून अधिकवेळा निर्देश जारी केले आहेत. अन्नाच्या हक्कासाठी सर्वोच्च न्यायालयाने नियुक्त केलेल्या हर्ष मंदर यांच्या मतानुसार 'सर्वोच्च न्यायालयाने दीर्घ काळापासून रयतेच्या मुलभूत हक्कांची सुरक्षा ठेवली आहे. आता लोकप्रतिनिधी या बाबीकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची वेळ आली आहे.' अन्न हक्काच्या कायद्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयातर्फे नियुक्त आयुक्तांचे मुख्य सल्लागार विराज पटनायक यांचे मत आहे, 'अन्न हक्काला अनेक पातळ्यांवर लुळे बनविण्याचे प्रयत्न होत आहेत. पण, जनता अपेक्षा करते आहे ती कायद्यात प्रभावीपणे अंमलबजावणी न करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना दंड ठोठावणे आणि भरपाई

तसेच अंमलबजावणी यंत्रणेला कडक सूचना करण्याची तरतूद असावी.' विशेष म्हणजे, अन्न हक्काचा इरादा हा बहुसंख्य बालकांना कुपोषणाच्या चक्रव्यूहातून बाहेर काढण्याचा आहे.

अन्न सुरक्षेचे स्वरूप नेमके काय? हा बिकट सवाल आहे. यासंबंधी अनेक शंकासुद्धा आहेत. मात्र, त्याचे अद्याप खऱ्याअर्थाने निरसन झालेले नाही. अन्नहक्काच्या कायद्याचे श्रेय जनता आणि सर्वोच्च न्यायालयाला जाते. अन्न अधिकारप्रकरणी सुप्रीम कोर्टाचे आयुक्त एन. सी. सक्सेना यांच्या मते, 'अलिकडच्या काळात देशात झालेला विकास पाहता अन्न सुरक्षा आणि पोषण यासंदर्भात अत्यल्प जनतेवर त्याचा परिणाम झालेला दिसून येतो. दरमाणसी अन्नाच्या उपलब्धतेत निघांक नोंदला गेला आहे.' नवीन उदारवादी प्रश्न विचारतात की, अन्नहक्काचा कायदा कशासाठी? यामुळे सरकारवर अनावश्यक दबाव वाढेल. न्यायलयीन पेच आणि आर्थिक परिवर्तनाची गती मंदावेल. देशात उपासमारी होऊ नये, यासाठी तत्कालिन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या काळात कृषी शास्त्रज्ञ डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांनी शिफारशी केल्या होत्या. त्या आधारावर देशात तीस योजना राबविण्याचा सल्ला दिला होता. त्यात बालकल्याण कार्यक्रम, किशोरीशक्ती योजना, किशोरवयीन बालिका सशक्तीकरण योजना, राजीव गांधी पेयजल मिशन, स्वस्त धान्य वितरण प्रणाली, अंत्योदय अन्न योजना, अन्नपूर्णा योजना आदी योजनांचा समावेश आहे. परंतु, मोजक्या योजनांचा अपवाद वगळता बाकीच्या योजना गरजू-गरीबांपर्यंत पोहचल्या नसल्याचे चित्र आहे. स्व. संजय गांधींच्या नावाने सुरु केलेल्या किती योजना अस्तित्वात आहेत व त्याचा खरोखर किती लोकांना लाभ झाला, हा अन्वेषणाचा विषय ठरेल. 'युनिसेफ' या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या म्हणण्याप्रमाणे भारतात रोज ५ हजार मुलांचा कुपोषणामुळे मृत्यू होतो. तर, दररोज फक्त २० रुपये कमविणाऱ्या लोकांची संख्या ८४ कोटी ८० लाखाच्या घरात आहे. ही संख्या अतिशयोक्ती वाढेल; पण त्यात तथ्य आहे. आपल्या देशात एकही माणूस उपाशी राहणार नाही इतके पुरेसे अन्नधान्य असूनही कृषी मंत्रालयाच्या हलगर्जी व बेजबाबदार वृत्तीच्या भ्रष्टाधिकार्यांमुळे ४६ कोटी लोकांना पोटभर जेवण मिळत नाही तसेच २४ कोटी लोक उपाशीच राहतात, अशी विदारक स्थिती आहे.

२. ज्याला हवे त्याला मिळना!

देशातले एकूण अन्नधान्य उत्पादन आता तरी आपल्या सध्याच्या लोकसंख्येस पुरेल असे आहे. विशेष म्हणजे अन्न सार्वभौमत्व वा अन्नाबाबत शाश्वत धोरण आखणे आज नितांत गरजेचे बनले आहे. अन्नसुरक्षेची जगमान्य अशी एकमेव व्याख्या नाही. परंतु, बऱ्याचशा व्याख्यांमध्ये पुरेसे, परवडणारे आणि उत्कृष्ट दर्जाचे अन्न असावे, याबाबतीत एकवाक्यता आहे. अन्नसुरक्षेचा मुद्दा सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या अंगाने पाहिला जातो. अन्नाबाबतची असुरक्षा ही वैश्विक समस्या आहे आणि विकसित देशांमध्ये त्याची दाहकता अधिकच जाणवत आहे. जागतिक भूकबळी दर्शकामध्ये जगातील ८८ विकसनशील देशांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्या क्रमवारीत आज भारत ६६ व्या क्रमांकावर आहे. बिहार, मध्य प्रदेश, हरयाणा, छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि झारखंड येथील जवळपास ७० टक्के मुले अनेमियाग्रस्त आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशात अन्नाबाबतच्या असुरक्षेची मुळे पुरुषसत्ताक पद्धती, औद्योगिकीकरण, यांत्रिकीकरणाचा बागुलबुवा अशा अनेक छुप्या कारणांमध्ये आहेत. विशेषतः जेव्हा लोकांना शाश्वतता टिकवण्यासाठी जमीन आणि अन्नाचा हक्क डावलला जातो. विकासाच्या व्यापारकेंद्रित समीकरणांकडे झुकलेल्या अशा अशाश्वत प्रारूपांमुळे अन्नाची असुरक्षितता वाढतच आहे.

‘अन्नक्रांती’संदर्भात तीन उदाहरणांद्वारे विचार केला जाऊ शकतो. त्यामुळे अन्नहक्कासंबंधी जागरूकता निर्माण होऊ शकते. अन्नाशिवाय माणूस जगू शकत नाही, तसे रक्ताखेरीज माणूस जगू शकेल काय? रक्त माणसाच्या शरीरात सतत वाहत असते. ते एका ठिकाणी थांबत नाही. ते थांबले, की माणसाचे मरण ठरलेले आहे. ते अशुद्ध झाले की, आजारपण जडणे साहजिकच आहे. अर्थात, रक्त शुद्ध हवे आणि प्रवाहीदेखील हवे. याला जगातील नव्याण्णव टक्के माणसे अपवाद असू शकत नाहीत. सर्वांच्या शरीरात रक्ताचा रंग लाल आहे. जगातील सर्व माणसे सारखीच आहेत. त्यामुळेच ‘अन्नक्रांती’ त्या विचारांकडे घेऊन जाते. दुसरे उदाहरण पाण्याचे. पाणी नसेल, तर माणूस जगू शकणार नाही. पाण्याचे साठे सार्वजनिक मालकीचे असले पाहिजेत, हे जगभर मान्य आहे. पाणी विकायचे नसते, अशी शिकवण मानवी संस्कृतीने दिली आहे. पाणी जर विशि लोकांनी ताब्यात घेतले, ते अशुद्ध केले, तर त्या भागातील लोक जगातील कसे? त्यासाठी जगण्याचा अधिकार जन्माला आलेल्या प्रत्येक माणसाला आहे, असे ‘अन्नक्रांती’ सांगते. तिसरे उदाहरण :हवा म्हणजे प्राणवायू. प्राणवायू अब्जाधीश, कोट्यधीश, कष्टकरी, गरीब सर्वांनाच अत्यावश्यक आहे. पण, उद्या असा कोणी मुजोर माणूस आला आणि हवेवर हक्क सांगू लागला की, या भागातील हवेवर माझे राज्य आहे. त्यामुळे तुम्हाला हवा घेता येणार नाही! तर काय परिस्थिती निर्माण होईल? हा अतिरेक मुळीच नाही. मात्र, तसे होणे मानवजातीला शोभणारे नाही. ते रोखायचे कसे? हे ‘अन्नक्रांती’ एका सूत्रात मांडते. रक्त, पाणी आणि हवेच्या ठिकाणी ‘अन्न’ हा शब्द ठेऊन पाहा. म्हणजे, ‘अन्न’ नेमके काय करते आहे, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट लक्षात येईल. अन्नाचे अगदी तसेच आहे. अन्नावर सर्वांचा हक्क आहे. त्यामुळे ते रक्त, पाणी व हवेसारखे सर्वांसाठी खुले राहिले पाहिजे. ते प्रवाही राहिले पाहिजे तसेच शुद्धही असायला हवे. पुरेसे आणि सकस अन्न मिळणे हा प्रत्येकाचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. प्रत्येक व्यक्तीला नुसते खायला अन्न मिळावे असे नसून त्याला सकस आणि पुरेसे अन्न मिळावे आणि कुणीही उपाशीपोटी राहता कामा नये, ही बाब आंतरराष्ट्रीय मानवी अधिकार कायद्याच्या कक्षेत येते. अन्नाच्या अधिकारात फक्त अन्नपुरवठा, उत्पादन, वितरण यांचाच समावेश होत नसून त्यात तृणधान्य, पाणी, सफाई यंत्रणा आणि अन्नाच्या अनियंत्रित निर्यातीवर बंदी घालणे या सर्व बाबींचा समावेश आहे. त्याही पलीकडे अन्न सार्वभौमत्वाच्या कक्षेत पुरेसे, परवडणारे, पोषक, पारंपरिक आणि सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक अन्न पुरवणे तसेच अन्नाचे पुरेसे उत्पादन, साठवणूक, अन्न वापरात आणि पुरवठ्यात भेदभाव नसणे या बाबी अपेक्षित आहेत. अन्नाचा पुरवठा, उत्पादन, वितरण, वापर

आणि मालकी हक्क हे महत्वाचे स्तंभ आहेत. हा मुद्दा प्रथमतः सन १९९६ मध्ये झालेल्या जागतिक अन्न शिखर परिषदेत मांडण्यात आला. यात अन्न' हा बाजारपेठेचा भाग नसून तो सार्वभौमत्वाचा भाग आहे, हा मुद्दा प्रकर्षाने पुढे आला. अन्नाबाबतची शासकीय धोरणे इतक्या गांभीर्याने आखली जायला हवीत. अन्नाच्या असुरक्षेचे निराकरण करण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हा एकमेव उपाय असू शकत नाही. त्यासाठी शाश्वत शेती हा उत्तम पर्याय आहे. आजही कृषी क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शाश्वत शेती म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या उचित, पर्यावरणदृष्ट्या सुरक्षित आणि सामाजिकदृष्ट्या मान्यता पावलेली धान्योत्पादन पद्धती आहे. गेल्या काही वर्षांत त्याला जैवविविधता आणि जैव-सुरक्षा अशी नवी परिमाणे लाभली आहेत. सद्यस्थितीत जगमान्य असलेली अन्नाच्या अधिकाराची' मोहीम राबवली जाणे गरजेचे आहे. भारतातील जवळपास ८० टक्के लोक उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. वैश्विक स्तरावर होणारी उपासमार आणि कुपोषण हे अन्नाच्या कमतरतेमुळे होत नसून ज्याला हवे त्याला मिळना' या स्थितीमुळे होत आहे. शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, माध्यान्ह भोजन योजना आदींसारख्या अन्नाचा थेट पुरवठा तसेच विनियोग करणाऱ्या काही योजना कार्यान्वित केल्या आहेत. पण धान्य उत्पादन, वितरण आणि विनियोग याबाबतीत शासन उदासीन असल्याचे दिसून येते. उत्पादनाचा भाग पाहाता वातावरणातील बदल, नगदी पिकांना

दिलेली अवास्तव गुंतवणूक, तेलबियांना दिलेले दुय्यम स्थान, बियाणांचे संवर्धन, शेतीचे औद्योगिकीकरण, अशाश्वत शेती पद्धती आणि कृषी जमिनींचे होणारे भूसंपादन याकडे लक्ष कोण देणार? अन्नाबाबतची ही असुरक्षा पुरवठ्यातही डोकावताना दिसते. अन्नधान्याच्या आयातीपेक्षा निर्यातीवर दिला जाणारा भर, पावसाळ्यामुळे बाजारात होणारा अपुरा पुरवठा, अन्न हक्काबाबतच्या योजना तळागाळापर्यंत न पोहोचणे तसेच अन्न विनियोग आणि साठवणूक करण्यातही अन्नधान्य वैविध्याचा अभाव, निकृष्ट दर्जाचे अन्न, वेळ आणि इंधनाचा अभाव अशा अनेक समस्या असून अखेर त्या पुरवठ्यापर्यंत भेडसावत आहेत. त्यात या योजनांना लागलेला भ्रष्टाचाराचा डाग नजरेआड करता येत नाही. भारतीय अन्न महामंडळाच्या कोट्यातील जवळपास १,३३,८८१ टन अन्नधान्य वाहतूक, साठवणूक प्रक्रियेत खराब झाले किंवा चोरीला गेले आहे. अन्न सार्वभौमत्व हा गहन विषय आहे. अन्न असुरक्षेला आणि कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी शाश्वत शेतीकडे वळावेच लागेल. अन्न सार्वभौमत्वाचा मुद्दा अधिकाधिक लोकांमध्ये चर्चिला जायला हवा. अन्न सुरक्षेच्या लाभार्थ्यांची संख्या कमी करणार? अन्नसुरक्षा योजनेच्या खऱ्या लाभार्थ्यांची संख्या आधी निश्चित करणे अगत्याचे आहे. लाभार्थ्यांची यादी सार्वजनिक माहितीसाठी ऑनलाईन असल्यास सुलभ होऊ शकते. त्यासाठी दारिद्र्य रेषेखालील (बीपीएल) कुटुंबाची नव्याने पारदर्शपणे गणना केली जावी. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (पीडीएस) मधील धान्यगळती कशी रोखता येईल, याबाबत आराखडा आखला जावा. त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी दक्षता समित्या स्थापन करण्याचे नियोजन केले जावे. योजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होते किंवा कशी? यासाठी कार्यक्षम नियंत्रण यंत्रणा कार्यान्वित करणे अपेक्षित आहे. स्वस्त धान्य दुकानांमध्ये महिन्याला होणारी गर्दी टाळण्यासाठी सुरुवातीलाच लाभार्थ्यांना सहा महिन्यांचे धान्य देणे, तसे केल्यास किमान सहा महिने एवढे धान्य साठवून ठेवण्याचा खर्च वाचेल. हे धान्य घरात सुरक्षित ठेवण्यासाठी सरकारने लाभार्थ्यांना धान्य साठविण्याची साधने उपलब्ध करून द्यावी. धान्याचे अनुदान लाभार्थ्यांच्या खात्यात (कॅश ट्रान्सफर) जमा केले जावे. जिथे शेतकऱ्यांना हमी भावापेक्षा कमी दराने धान्य विकावे लागते, तिथे एफसीआय किंवा सरकारी यंत्रणेने धान्य संकलन करावे. अन्नाबाबतच्या असुरक्षेला कारणीभूत असणारे सामाजिक, राजकीय कंगोरे, भूकबळी, कुपोषणाची दाहकता, समाजातील वंचित गटाला याची असणारी निकड, महिलांची यामधील असलेली निर्णायक भूमिका यांचा सर्वकषपणे विचार व्हायला हवा. हा मुद्दा अन्न सार्वभौमत्वाच्या परिघात आणायला हवा.

३. दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत

भारत एका बाजूस आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध झाल्याचा दावा करतो आणि दुसऱ्या बाजूस आपल्या देशात भूकबळी वाढत आहेत. जागतिक भूकबळी दर्शक (ग्लोबल हंगर इंडेक्स) मध्ये जगातील ८८ विकसनशील देशांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यात आजच्या क्षणाला भारताचा ६६ वा क्रमांक लागतो. दरवर्षी भारतात सुमारे २५ लाख लोक भूकबळीमुळे होणाऱ्या रोगापायी मरतात. भारतात माता होण्याची क्षमता असलेल्या ५६ टक्के स्त्रिया कुपोषणग्रस्त असतात. भारतात तीन वर्षांहून कमी वयाची ५७ टक्के मुले कुपोषणग्रस्त आणि कमी वजनाचे असल्याचे चित्र आहे. सध्या भारतात गरीबांना स्वस्त दरात धान्य आणि पोषणासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, अंत्योदय अन्न योजना आणि मध्यान्ह भोजन योजना वगैरे अनेक योजना अंमलात आहेत. पण, या योजनांचे दुर्दैव म्हणजे ज्या गरीबांना हे स्वस्त धान्य मिळाले पाहिजे त्यांच्यापर्यंत ते पुरेशा प्रमाणात पोहोचतच नाही. उलटपक्षी काही सरकारी अधिकारी आणि स्वस्त धान्य दुकानांचे मालक हे धान्य खुल्या बाजारात विकून कमाई करतात. आपल्या देशात भूकबळीची संख्या वाढतच राहिली आहे त्याचे मुख्य कारण देशात धान्याचे दर सतत वाढत राहिले आहेत हेच आहे. धान्याचे दर वाढण्याचे कारण धान्याच्या उत्पादन खर्चात होत राहिलेली वाढ आहे. धान्य उत्पादन खर्च वाढण्याचे

कारण शेतीसाठी वापरण्यात येणारी रासायनिक खते, जंतूनाशक औषधे आणि हायब्रीड बियाणे आहे. जर शेतकऱ्यांनी हा केमिकल्सचा मोह सोडून देशी बियाणे आणि ऑर्गेनिक शेतीकडे मोर्चा वळविला तर धान्याचे दर खाली येतील. धान्याचे दर खाली आले म्हणजे देशातील सर्व लोक सरकारी अनुदानाच्या जंजाळात न फसता खुल्या बाजारातून धान्य खरेदी करून खाऊ शकतील आणि देशातील भूकबळी दूर होण्यासारखे आहे. त्याऐवजी अन्न सुरक्षा योजनेसाठी सरकार शेतकऱ्यांकडून ६.१ कोटी टन धान्य आधारभूत भावाने खरेदी करेल आणि त्यामुळे बाजारात धान्याचे दर वाढतील. ज्या गरीबांना सरकारी व्यवस्था प्राधान्य' कार्ड देण्यात निष्फळ ठरले असेल त्यांना खुल्या बाजारातून धान्य विकत घ्यावे लागेल. त्यांच्याकडे एवढे महागडे धान्य विकत घेण्यास पैसे नसणार. यामुळे ते भूकबळीचे लक्ष्य होतील अथवा त्यांना घोरी-लुटालूट करून आपले पोट भरावे लागेल.

भारतातील गरिबीचे प्रमाण घटले आहे; परंतु दोन वेळचे जेवण मिळण्याची भांत मात्र अजूनही कायम आहे. भुकेची समस्या देशात गंभीर असून भारत जागतिक पातळीवर नेपाळ आणि श्रीलंकेच्याही पिछाडीवर आहे. सन २०१३ मध्ये भारत ७ देशांच्या यादीत ६३ व्या स्थानी होता; मात्र २०१४ मध्ये देशाची आणखीनच घसरण झाली आहे, भारत ५५ व्या स्थानी पोहोचला. कुपोषणाच्या पातळीवर मात्र आशादायी बदल झाला आहे. आठ गुणांनी त्यात सुधारणा झाली आहे. तुलनेने पाकिस्तान आणि बांगलादेशपेक्षा भारत पुढे आहे. अहवालानुसार पाच वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांमधील वजनाची समस्या सोडवण्यात एका वर्षात चांगले यश आल्याचे अहवालात म्हटले आहे. परंतु, त्यातही करण्यासारखे खूप काही आहे. त्यातून मोठ्या लोकसंख्येला पोषण आहाराची सुरक्षा प्रदान करण्याचा हेतू आहे. कुपोषण आणि भूकबळीच्या समस्येत शेजारील नेपाळ आणि श्रीलंकेने सुधारणा केली आहे. नेपाळ ४४, तर श्रीलंका ३९ व्या स्थानी आहे. भारतातील भूकबळी किंवा कुपोषणाची समस्या जागतिक पातळीवर गंभीर वर्गात नमूद करण्यात आली आहे. त्याची नोंद भयंकर या वर्गवारीत झालेली नाही. त्यामुळे सुधारणेला वाव असल्याचे दिसून येते.

गेल्या अनेक दशकांपासून दारिद्र्य निर्मूलनाचा कार्यक्रम राबविला जात असला तरी भारतात सुमारे ३० कोटींहून अधिक लोक अद्याप अत्यंत गरिबीचे जीवन जगत आहेत. उल्लेखनीय बाब म्हणजे, संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा सन २००० मध्ये लागू झालेला मिलेनिअम डेव्हलपमेंट गोल अर्थात एमडीजी कार्यक्रम डिसेंबर २०१५ मध्ये समाप्त झाला. यात गरिबी निर्मूलन हे एक महत्त्वाचे लक्ष्य होते. भारताने १९९० पासून गरिबी कमी करण्यासाठी वेगाने प्रयत्न सुरू केले. सन २०१२ पर्यंत २७ कोटी लोक

गरिबी रेषेखाली होते. सन २०३० पर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील नागरिकांची संख्या हटवण्याचे मोठे आव्हान भारतापुढे आहे. सरकारी आकडेवारीनुसार, भारताची लोकसंख्या १२५ कोटींहून अधिक आहे. विविध देशांनी सन २००० मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा मिलेनिअम डेव्हलपमेंट गोल कार्यक्रम लागू केला होता. यात देशातील गरिबीचे प्रमाण २०१५ पर्यंत अर्ध्यावर आणण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. आठसूत्री कार्यक्रमात निरक्षरता, लिंग समानुभाव व महिला सक्षमीकरण, बाल मृत्यूदरात घट तथा माता आरोग्य सुधार या लक्ष्यांचाही समावेश आहे. दरम्यान, संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या एका अहवालात ३० कोटी लोक अद्याप पराकोटीच्या गरिबीत असल्याचे म्हटले आहे. जगभरात ५६.८ कोटी मुले अजूनही अत्यंत गरिबीचे जीवन जगत आहेत. या मुलांच्या कल्याणासाठी भरघोस गुंतवणूक आवश्यक असून आर्थिक संकट, नैसर्गिक आपत्ती व सशस्त्र संघर्ष यामुळे त्यांच्या अडचणीत आणखी वाढ होते. अहवालात असेही नमूद करण्यात आले की, भारताकडे शाश्वत विकासात अग्रणीवर राहण्याची संधी आहे. भारताने दारिद्र्य निर्मूलन लक्ष्य गाठले आहे. मात्र, यात अद्याप बरीच आघाडी घ्यावी लागणार आहे. भारताची प्रगती असमतोल आहे. मिलेनिअम डेव्हलपमेंट गोलचा कालावधी संपल्यानंतर संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडून शाश्वत विकास लक्ष्य अर्थात एसडीजी कार्यक्रम लागू केला जाणार आहे.

२०२० पर्यंत भारत जागतिक महाशक्ती होण्याची शक्यता वर्तविली जात

असताना प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती किती भीषण आहे, हे युनिसेफच्या एका ताज्या अहवालातून स्पष्ट झाले आहे. या अहवालानुसार भारतात दरवर्षी १० लाख बालके कुपोषणामुळे मृत्युमुखी पडतात. एवढेच नव्हे, तर कुपोषणाच्या बाबतीत भारत दक्षिण आशियातील अग्रणी देश बनला आहे, जेथे कुपोषणाच्या घटना सर्वाधिक संख्येने उघडकीस येतात. देशाचा आधारस्तंभ असलेली लक्षावधी मुले कुपोषणाच्या विळख्यात सापडून मृत्युमुखी पडतात, हे वास्तव अस्वस्थ करणारे आहे. देशातील आर्थिकदृष्ट्या मागास व गरीब क्षेत्रातील मुलांचा अशाप्रकारे बळी जातो, ज्यावर नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे. युनिसेफच्या अहवालानुसार भारतात पाच वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या जवळजवळ १० लाख मुलांचा कुपोषणामुळे मृत्यू होतो. कुपोषणाला वैद्यकीय आणीबाणी घोषित करावी, अशी मागणी सामाजिक व आरोग्यविषयक संस्थेत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी केली आहे. कुपोषितांच्या मृत्यूचे हे आकडे अतिशय धक्कादायक तसेच अतिकुपोषणाच्या बाबतीत आणीबाणीची सीमा पार करणारे आहेत, असेही या कार्यकर्त्यांनी म्हटले आहे. एसीएफ इंडिया आणि फाईट हंगर फाऊंडेशनने जनरेशनल न्युट्रिशनल प्रोग्राम सुरू करण्याची घोषणा केली आहे. कुपोषणविषयक प्रकरणांना वैद्यकीय आणीबाणी घोषित करण्याची अतिशय आवश्यकता आहे, असे एसीएफ इंडियाचे उपसंचालक राजीव टंडन यांचे मत आहे. कुपोषणाची समस्या सोडविण्यासाठी ठोस धोरण आखण्याची व त्यासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद करण्याची गरज असल्याचे त्यांचे म्हणणे आहे. एसीएफने आपल्या अहवालात म्हटले आहे की, कुपोषणाचे बळी ठरलेल्या मुलांची संख्या भारतात दक्षिण आशियातील देशांमध्ये सर्वात जास्त आहे. भारतात अनुसूचित जमाती (२८ टक्के), अनुसूचित जाती (२१ टक्के), इतर मागासवर्गीय (२० टक्के) आणि ग्रामीण समुदायात (२१ टक्के) कुपोषणाच्या सर्वाधिक घटना घडतात. नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे (एनएफएचएस) च्या तिसऱ्या अहवालानुसार ४० टक्के मुलांची वाढ व्यवस्थित होत नाही तर, ६० टक्के मुलांचे वजन अतिशय कमी असते. ही स्थिती अतिशय चिंताजनक असून ही समस्या संपुष्टात आणण्यासाठी युद्धपातळीवर धोरण आखण्याची गरज असल्याचे तज्ज्ञांनी म्हटले आहे. राजस्थानात अनुसूचित जमातीची ५ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेली मुले मोठ्या संख्येत कुपोषणाला बळी पडतात, असेही युनिसेफच्या अहवालात म्हटले आहे.

४. या स्थितीला जबाबदार कोण ?

जगातील सर्वात शक्तिशाली चांत तिसऱ्या क्रमांकावर असलेला भारत भूकबळीशी लढण्याबाबत मात्र चीनच नव्हे, तर शेजारच्या पाकिस्तान किंवा श्रीलंकेच्याही मागे आहे. आंतरराष्ट्रीय अन्न धोरण संशोधन संस्थेने (आयएफपीआरआय) जाहीर केलेल्या जागतिक भूकबळी निर्देशांकाच्या आकडेवारीत ही बाब समोर आली आहे. आयएफपीआरआयने जर्मनीतील एक गट, कन्सर्न वर्ल्डवाइड अॅण्ड वेल्थ हंगराहिल्फ (सीडब्ल्यूडब्ल्यू)च्या सहकार्याने सर्व्हेक्षण करून हा निर्देशांक जाहीर केला आहे. या आकडेवारीनुसार सन २०१० मध्ये भारताला ६७ वे स्थान देण्यात आले होते. बालकुपोषण, बालमृत्यू दर आणि दोनवेळचे पोटभर जेवण सेवन न करू शकणाऱ्या लोकसंख्येच्या या मानकांवरून हा निर्देशांक तयार करण्यात आला होता. देशातील कुपोषण हटवण्यासाठी सरकारने गेल्या २०-३० वर्षांत विविध प्रकारच्या योजना आखल्या, मात्र त्याचा थोडासाच उपयोग झाला. काही प्रयोगांत मर्यादित यश दिसले पण खरेतर या अनेक योजना म्हणाव्या तितक्या यशस्वी झालेल्या नाहीत. वय आणि श्रमाच्या मानाने योग्य आहार मिळणे हा प्रत्येकाचा मूलभूत हक्क आहे, पण हा हक्क प्रत्यक्षात उतरत नाही. त्यामुळे कुपोषण त्या घटकाचे अंग बनलेले आहे. उरलेल्या समाजातील काही टक्के लोकांना अतिपोषणामुळे येणारे आजार जडतात. कुपोषण

म्हणजे पोषणाची कमतरता किंवा अतिरेक म्हणता येईल. अंगणवाडी-योजनेत मुलांची वजने घेऊन वयाप्रमाणे हिशेब करून वजन कमी, जास्त, योग्य असे ठरवले जाते. यासाठी शासन भारतीय बालरोगतज्ञ परिषदेची शिफारस वापरते. यानुसार ग्रेड १,२,३,४ वर्गवारी केली जाते. ग्रेड ३ व ४ म्हणजे तीव्र कुपोषण. ग्रेड १ हे सौम्य कुपोषण आणि ग्रेड २ मध्यम कुपोषण, वयाप्रमाणे वजन तपासण्यासाठी वजन तक्ता वापरला जातो.

उपवास म्हणजे काहीही न खाणे, या अर्थाचा हा शब्द आपल्या देशातील गरीब आणि श्रीमंतांसाठी वेगवेगळ्या पद्धतीने वापरला जातो. थोडक्यात सांगायचे तर भारतात उपवास हा फक्त धार्मिक लोकांच्या जीवन व्यवहाराशी संबंधित शब्द नाही, तर तो गरीब आणि श्रीमंतांच्या आयुष्याला अर्थानुरूप व्यापून आहे. नव्वदच्या दशकापासून भारतात सौंदर्यस्पर्धांना ऊत आला. साधारणतः तेव्हापासून समाजातील ८ टक्के श्रीमंतवर्ग, ज्यांच्या हाती जीडीपी (सकल राष्ट्रीय उत्पन्न)च्या ७० टक्के हिस्सा आहे, त्या उच्चभ्रू वर्गात सुडौल दिसण्याचे फॅड रुजले. या वर्गातील स्त्री-पुरुष सुंदर आणि तरुण दिसण्यासाठी कमीत-कमी कॅलरी पोटात जातील, याची काळजी घेतात. त्यांच्या या उपाशीपोटी राहण्याला डायटिंग म्हटले जाते; परंतु देशातील सुमारे ७० टक्के लोक, ज्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांच्या पोटात पुरेशा प्रमाणात अन्न, प्रथिने आणि तत्सम सकस आहार जात नाही. परिणामी, या सत्तर टक्के लोकांनाही प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे उपाशीच राहावे लागते. त्यामुळे या गरीब घरातील मुले-फुले, फुलायच्या आधीच, वयाची दोन-पाच वर्षे होण्याआधीच कोमेजून जातात. त्यांच्या त्या उपाशीपोटी जगण्याला कुपोषण म्हटले जाते. अर्ध्याहून अधिक भारतीय (जवळपास ६० कोटी) आजही उघड्यावर मलविसर्जन करतात. जगातील सर्वाधिक कुपोषित बालके भारतात आढळतात. कुपोषणामुळे जगातील सर्वाधिक मृत्यू भारतात होतात. देशातल्या एकूण मुलांपैकी ४३ टक्के मुलांना पोटभर अन्न मिळत नाही. याचा परिणाम त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक विकासावर, रोगप्रतिकारक शक्तीवर होत आहे. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (जीडीपी) केवळ १.४ टक्के हिस्सा आरोग्यसेवेवर खर्च होतो. देशातील जवळपास २५ टक्के जनता म्हणजे ३० कोटी लोक आजही पूर्ण निरक्षर आहेत. शहरी भागांतील नोकऱ्यांची चर्चा मोठ्या प्रमाणावर होते. पण, ग्रामीण भागातील रोजगाराबाबत कसलेही मंथन होत नाही. ग्रामीण भागातील लोक शेती करतात, असा सरधोपट आणि सोयिस्कर गैरसमज करून घेतला जातो. ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचे प्रमाण ६० टक्के इतके प्रचंड आहे. अलिकडे निर्माण होत असलेल्या नैसर्गिक संकटांमुळे शेतकरी संकटात सापडला आहे. अशा दशेत

देशात धान्योत्पादन समस्या उद्दली आहे.

दिवसेंदिवस भयानक रूप धारण करणारी भूकबळी समस्या रोखण्यास भारत सरकार पूर्णतः अपयशी ठरत असल्याचे आंतरराष्ट्रीय संस्था अॅक्शन अॅडने म्हटले आहे. सर्वस्तरातील लोकांना पुरेसे अन्नधान्य पुरविण्यात ब्राझील आणि चीन हे देश प्रशंसनीय कार्य करीत आहेत. अॅक्शन अॅडने जागतिक अन्न दिनानिमित्त जो अहवाल जारी केला होता त्यात ही माहिती देण्यात आली आहे. भूकबळी समस्या रोखण्यात विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांकडून केल्या जात असलेल्या प्रयत्नांची या अहवालात समीक्षा केली आहे. लक्झमबर्ग या चिमुकल्या देशाने आपल्या जनतेला पुरेसे खाद्यान्न उपलब्ध करून देण्यासाठी चांगले प्रयत्न केले आहेत. धक्कादायक म्हणजे, महासत्ता असलेल्या अमेरिका आणि न्यूझीलंड या यादीमध्ये सर्वात खालच्या क्रमांकावर आहेत. जगात एक अब्ज लोकांना पोटभर अन्न मिळत नसल्याच्या निष्कर्षावर विविध संस्थांनी केलेल्या सर्वेक्षणात अॅक्शन अॅडने एकमत नोंदवले. विकसनशील देशाचा विचार करताना ब्राझील याबाबतीत चांगले प्रयत्न करीत असल्याचे संस्थेने म्हटले आहे. ब्राझिलचे राष्ट्राध्यक्ष लुला डिसिल्वा यांनी जमीन सुधारणा आणि सार्वजनिक भोजन व्यवस्थेबाबत केलेल्या प्रयत्नाबद्दल त्यांची प्रशंसा करण्यात आली आहे. अर्धपोटी जगणाऱ्या लोकांची संख्या कमी केल्याबद्दल चीनचे या अहवालात कौतुक करण्यात आले आहे. गेल्या दहा वर्षांत या देशाने ५ कोटी ८० लाख लोकांची

भूकबळीतून सुटका केली आहे. या अहवालात भारत सरकारवर जोरदार टीका करण्यात आली आहे. १९९० च्या मध्यांतरापासून २००९ पर्यंत भारतात उपाशीपोटी झोपणाऱ्यांची संख्या ३ कोटी एवढी वाढली आहे.

एकीकडे भारत आज महासत्तापद मिळविण्याची क्षमता प्राप्त करीत आहे, तर दुसरीकडे त्याचे स्थान भूकबळी आणि कुपोषण असणाऱ्यांच्या यादीत आढळून येत आहे. याचा अर्थ भारताच्या विकासाचे दावे खोटे आहेत, असा होतो का? वस्तुस्थिती ही आहे की या विकासाचे लाभ समाजातील फार थोड्या घटकांपर्यंतच सीमित राहिले आहेत. त्यामुळे सध्या विकासाच्या ज्या गुजरात मॉडेलची चर्चा होत आहे, त्या राज्यातील कुपोषणाची स्थितीदेखील मागासलेल्या राज्यांपेक्षाही भीषण असल्याचे पाहावयास मिळते. भुकेचा प्रश्न १९९० च्या तुलनेत बराच कमी झाला असला तरी जगातील १९ देशांत ही स्थिती अजूनही गंभीरच आहे. त्यामुळे प्रश्न असा निर्माण झाला आहे, की २०२० सालापर्यंत भारताला सुपरपॉवर बनविण्याचे स्वप्न कशा तऱ्हेने पूर्णत्वास जाईल? आपल्या देशाची शोकांतिका ही आहे की एकीकडे लोक भुकेने प्राण सोडीत आहेत, तर दुसरीकडे लाखो टन धान्य उघड्यावर पडून वाया जात आहे. त्यामुळे फार मोठ्या लोकसंख्येला पोटभर अन्न मिळणेही दुरापास्त झाले आहे. देशात धान्योत्पादन वाढले आहे आणि तरीही लोकांचे भूकबळी जात आहेत, लोक दारिद्र्यात जीवन कंठत आहेत. या स्थितीला जबाबदार कोण? आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था चमकदार असल्याचा दावा केला जातो आणि तरीही देशात भूकबळी आणि कुपोषण आढळून येते, याचा अर्थ हा आहे की धान्याच्या साठवणुकीची आणि वितरणाची योग्य व्यवस्था नसल्यामुळेच कुपोषणाचे संकट ओढवले आहे. ही व्यवस्था जोपर्यंत चांगली होत नाही, तोपर्यंत भूकबळी आणि कुपोषणाचे प्रश्न भेडसावतच राहणार आहेत. आज देशातील १२५ कोटी लोकसंख्येपैकी ३० कोटी लोकांना खायला पुरेसे अन्न मिळत नाही. २९.८ टक्के लोक आजही गरिबी रेषेखाली जीवन जगत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सेव्ह द चिल्ड्रेन रिपोर्ट'नुसार भारतात दररोज अडीच हजार बालकांचा कुपोषणामुळे मृत्यू होत असतो. देशात दरवर्षी २५ लाख बालकांचा अकाली मृत्यू होतो, तर ४२ टक्के बालके कुपोषणाला बळी पडतात. कुपोषणामुळे मरणाऱ्या जगातल्या प्रत्येक चार बालकांमध्ये एक बालक भारतातील असते. अशा स्थितीत भारताला विकसित राष्ट्र म्हणून जगात उभे करण्याचे फार मोठे आव्हान आहे.

५. अन्न सुरक्षेमुळे कुपोषणमुक्ती

मुक्त आणि उदारमतवादी अर्थव्यवस्थेच्या धडाकेबाज अंमलबजावणीमुळेच देशाची वाटचाल जागतिक आर्थिक महासत्तेच्या दिशेने सुरु असल्याचे दावे सरकारकडून वारंवार केले जातात. याच अर्थव्यवस्थेमुळे आर्थिक विकासाचा वेग वाढला. परकीय गुंतवणूक वाढली. चौफेर प्रगती झाली. ग्रामीण भागाच्या विकासालाही गती मिळाली, असा प्रचार सरकार करित असले, तरी प्रत्यक्षात मात्र विकासाचे हे गुलाबी चित्र भ्रामक असल्याची वस्तुस्थिती 'इंटरनॅशनल फूड रिसर्च' या संस्थेने केलेल्या जागतिक सर्वेक्षणाच्या अहवालाच्या निष्कर्षाने उघड झाली आहे. १२० कोटी लोकसंख्येच्या भारतातली २१ कोटी बालके कुपोषित असून, उपासमारीच्या चक्रव्युहात सापडली आहेत. जगातल्या ८४ कोटी कुपोषित बालकांत भारतातल्या बालकांची संख्या २५ टक्के आहे. 'इंटरनॅशनल फूड रिसर्च' संस्थेने जगातल्या बहुतांश अविकसित देशातल्या जनतेच्या राहणीमानाचा आणि त्यांना मिळणाऱ्या अन्नाचा अभ्यास करून, अलीकडेच हा जागतिक अहवाल प्रसिद्ध केला. १२० देशांच्या भूक आणि भुकेशी संबंधित समस्यांच्या या अभ्यास अहवालातले निष्कर्ष धक्कादायक आणि भारताच्या आर्थिक महासत्तेच्या दाव्याचा फोलपणा दाखवणारी आहेत. पाकिस्तान आणि बांगलादेश या शेजारी राष्ट्रांपेक्षाही भारतातली भुकेची समस्या अत्यंत गंभीर असल्याचे या अहवालात

नमूद करण्यात आले आहे. इथिओपिया, सुदान, कांगो, नायझर, छाड या आफ्रिकन देशातली पाच वर्षांपेक्षा कमी वयाची चाळीस टक्के मुले कुपोषित आहेत तर भारतातल्या कुपोषित मुलांची हीच संख्या १७ टक्के आहे. याचाच अर्थ उपासमारीचा जागतिक अभ्यास करणाऱ्या या संस्थेने १२० देशांचे सर्वेक्षण करून हा अहवाल प्रसिद्ध करताना, भारतातल्या कुपोषित बालकांची स्थिती गंभीर असल्याचे नमूद केले आहे. गेल्या चार वर्षांत देशातल्या कुपोषित बालकांची संख्या २१ टक्क्यांवरून साडेसतरा टक्क्यांवर आली. बालकांचा मृत्यूदर साडेसात टक्क्यांवरून सहा टक्क्यांवर आला. पण, बालकांच्या कुपोषणाची समस्या मात्र अद्यापही सुटलेली नाही, हे आर्थिक विकासाचा डांगोरा पिटणाऱ्या केंद्र सरकारला शोभादायक नाही. २०११ ते २०१३ या कालखंडातल्या आंतरराष्ट्रीय सर्वेक्षणाचा हा भूकविषयक अहवाल देशाच्या प्रगतीच्या दाव्यावरच प्रश्नचिन्ह उभे करतो. देशातल्या सर्व गोरगरिबांना दरमहा ३५ किलो धान्य, प्रतिकिलो १ ते २ रुपये इतक्या अल्पकिंमतीत मिळायची हमी देणारा नवा अन्न सुरक्षा कायदा केंद्र सरकारने अंमलात आणला आहे. या योजनेचा देशातल्या सत्तर टक्के जनतेला लाभ होईल, असा सरकारचा दावा आहे. पण या आधीही अंत्योदयसह गरिबांना अल्पकिंमतीत धान्य देणाऱ्या अनेक योजना अंमलात असतानाही गरीब आणि आदिवासी समाजातले बालमृत्यूचे प्रमाण घटलेले नाही. झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओरिसा, बिहार, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, आंध्र प्रदेश या राज्यांतल्या आदिवासी भागांत दरवर्षीच्या पावसाळ्यात हजारो आदिवासी बालकांचे मृत्यू होतात, ते कुपोषणामुळेच. आदिवासी बालकांच्या कुपोषण मुक्तीसाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी अंमलात आणलेल्या विविध कल्याणकारी योजनांची कार्यवाही प्रशासनाकडून व्यवस्थित होत नाही. कोट्यवधी आदिवासींना आरोग्याच्या आणि वैद्यकीय सुविधा मिळत नाहीत. गर्भवती आदिवासी महिलाही कुपोषितच राहिल्याने त्यांची मुलेही कुपोषित अवस्थेतच जन्मतात. या बालकांचीही कुपोषणामुळे शिकार होते. पावसाळ्यात तर कोट्यवधी आदिवासींना भुकेची आग शमविण्यासाठी झाडाचा पाला आणि कंदमुळे शिजवून खावी लागत असल्याचे दुर्गम पहाडपट्टीतले वास्तव आहे.

देशातील गरीब जनतेपैकी अनेकांमध्ये आढळणारी कुपोषणाची समस्या दूर करणे, विशेषतः गर्भवती आणि अर्भकांना स्तनपान करणाऱ्या माता व सहा वर्षांपर्यंतची बालके यांच्यामध्ये आढळणारे कुपोषण दूर करणे हा अन्नहक्क सुरक्षेचा प्रमुख उद्देश आहे. अंगणवाडी व भारत सरकारच्या इतर अनेक योजनांच्या माध्यमातून त्यांना आता पुरेशा प्रमाणात अन्न उपलब्ध होणार आहे. माथ्यान्ही भोजन योजनेच्या माध्यमातून ६ ते १४ वयोगटांतील बालकांना त्यांच्या शाळेत दररोज गरमागरम जेवण मोफत

दिले जाते. अन्नहक्क कायद्यामुळे माध्यान्ह भोजन योजनेचाही समावेश झाला आहे. अंत्योदय योजनेच्या लाभार्थ्यांना या योजनेत सामावून घेण्यात आले आहे आणि त्या अंतर्गत मिळणारा ३५ किलो धान्याचा पूर्ण कोटा अतिशय कमी केलेल्या अनुदानित दरामध्ये उपलब्ध करून देण्याची तरतूद या कायद्यात आहे. जर स्वस्त धान्य दुकानांमध्ये अन्नधान्याच्या अपुऱ्या पुरवठ्यामुळे लाभधारकांना त्यांचा कोटा मिळाला नाही तर लाभार्थ्यांना संबंधित राज्य सरकारकडून अन्न सुरक्षा भत्ता देण्याचे सूचित करण्यात आले आहे. यासंबंधी निर्णय घेण्याची जबाबदारी राज्य सरकारवर सोपविण्यात आली आहे. देशातील अनेक महिलांना अँनेमियाची (रक्तक्षय) समस्या आहे, लोहाची कमतरता त्यांच्यात आढळते. ही समस्या दूर करण्यासाठी गर्भवती महिलांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. कारण, त्यांच्या स्वतःच्या आरोग्यासाठीच नव्हे तर त्यांच्या उदरात वाढणाऱ्या गर्भाच्या आरोग्यासाठीही त्यांनी सकस अन्न खाण्याची गरज असते. या महिलांना त्यांच्या गर्भारपणाच्या काळात आणि प्रसूतीनंतर सहा महिन्यांपर्यंत अंगणवाडी आणि ग्रामीण आरोग्य केंद्रांच्या माध्यमातून मोफत जेवण दिले जाण्याचा अंतर्भाव अन्नहक्क कायद्यात आहे. गावामध्ये असणाऱ्या आशा आरोग्यसेविका या गर्भवती महिलांना त्यांचे घरपोच धान्य अंगणवाड्यांमधून घरी न्यायला मदत करतील. तसेच गर्भवती महिलांना ६,००० रुपये भत्त्याचीही तरतूद आहे. अन्नहक्क सुरक्षा कायद्यांतर्गत शिधापत्रिका देतेवेळी घरातील १८ वर्षे वयापेक्षा

जास्त वय असणाऱ्या महिलांपैकी सर्वात ज्येष्ठ महिला घराची कुटुंबप्रमुख मानण्यात आले आहे. ज्या वेळी एखाद्या घरात १८ वर्षे वयापेक्षा जास्त वयाची महिला नसेल केवळ त्याच वेळी या शिधापत्रिकेचे वितरण करताना घरातील सर्वात ज्येष्ठ पुरुष सदस्याला कुटुंबप्रमुख मानण्याचे ठरविण्यात आले आहे. सहा ते १४ वयोगटांतील किंवा आठवी इयत्तेपर्यंतच्या सर्व मुला-मुलींना स्थानिक संस्थांकडून चालवल्या जाणाऱ्या, सरकारी व सरकार अनुदानित असलेल्या सर्व शाळांमधून सुटीचे दिवस वगळता दररोज माध्यान्ह भोजन योजनेच्या माध्यमातून मोफत जेवण देण्याचे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायद्यान्वये बंधनकारक आहे. प्रत्यक्षात या शाळांमधून आधीपासूनच माध्यान्ह भोजन योजना राबवली जात आहे. पण आता ही योजना त्यांचा अधिकार म्हणून अस्तित्वात आली आहे. माध्यान्ह भोजन योजनेतर्गत पात्रताधारकांना मोफत गणवेश, पुस्तके व मोफत आरोग्य तपासणीचाही अंतर्भाव आहे.

अन्न सुरक्षा कायद्यामुळे भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६७ टक्के जनतेला या योजनेचा लाभ अपेक्षित आहे. ग्रामीण भागातल्या ७५ टक्के तर शहरी भागातल्या ५० टक्के जनतेचा या योजनेत समावेश आहे. योजनेतर्गत प्रत्येक व्यक्तीला दर महिन्याला ५-५ किलो गहू, तांदूळ आणि डाळ देण्याची मुभा आहे. तांदूळ ३ रुपये किलो, गहू २ रुपये किलो तर डाळ एक रुपया किलो इतक्या अल्पदरात लाभधारकास उपलब्ध करून दिले आहे. गरीब कुटुंबांना म्हणजे ज्यांना अंत्योदय योजनेतर्गत दर महिन्याला ३५ किलो धान्य मिळते, ते कायम असून, प्रत्येक राज्याला सध्या मिळत असलेला धान्याचा कोटा कायम ठेवण्यात आला आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी दरवर्षी सरासरी ६१२ लाख ३० हजार टन धान्याची गरज असते. त्यासाठी एकूण १ लाख २४ हजार ७२४ कोटी रुपये खर्चाचा अंदाज लावण्यात आला आहे. योजनेचे लाभार्थी ठरवण्याचे स्वातंत्र्य संबंधित राज्य सरकारांना देण्यात आले आहे. शिवाय, दर तीन वर्षांनी लाभार्थी आणि दर यावर पुनर्विचार करण्यात येणार आहे. घटनेच्या कलम २१ मध्ये प्रत्येक भारतीयाला अन्नाचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्याची पूर्तता करणारी ही योजना आहे. या योजनेची व्याप्ती खूपच मोठी आहे. योजनेमुळे सरकारचा दृष्टीकोन कल्याणकारी योजनेवरून अधिकारांवर आधारित योजनांकडे वळतो. त्यामुळे मानवाधिकार रक्षणाच्या दिशेने हे एक मोठे पाऊल म्हटले पाहिजे. सरकारी तिजोरीवर खूपच मोठा ताण पडणार म्हणून या योजनेला सतत अडचणींचा सामना करावा लागला आहे.

६. गरिबांच्या ताटातले अन्न

कायदा आणि धोरण बनण्याची एक प्रक्रिया असते. कोणत्याही कायद्याचा अभ्यास करताना स्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय घटनांचा वेध घेणे गरजेचे असते. आपले सरकार ज्या हेतूने कायदे करते ते हेतू कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे साध्य होतात का? हे पाहणे आवश्यक नाही. अनेकदा सरकार ज्या हेतूने कायदा घडविते त्याचे विपरीत परिणाम येतात. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे या कायद्याच्या अंमलबजावणीत सरकारी व्यवस्था भ्रष्ट, उदासिन आणि अकार्यक्षम असते. दुष्काळ आणि उपासमार हे तसे भारतीय जनतेच्या जीवनाचे अविभाज्य घटकच म्हटले पाहिजेत. गेल्या पाचशे वर्षांत देशाने अनेक भयंकर दुष्काळ अनुभवले. त्यात लक्षावधी गोरगरीब किड्या-मुंग्यांप्रमाणे मेले. अगदी स्वातंत्र्यानंतरही साठ आणि सत्तरच्या दशकात दुष्काळाची दाहकता निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि इंदिरा गांधी यांच्या पुढाकाराने सिंचन आणि शेती क्षेत्रात क्रांतिकारी निर्णय घेतले गेले. त्यातून देशाला पुरून उरेल एवढ्या अन्नधान्य निर्मितीचे हिरवे स्वप्न पाहिले गेले. डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्यासारख्या महान शेतीतज्ज्ञाने जीवाचे रान करून भारताला अन्नधान्य उत्पादनात सबळ आणि सक्षम बनवले. पंजाब आणि हरयाणात हरितक्रांतीने जे सुगीचे दिवस आणले त्यामुळे देशभरातील लोकांची गव्हाची गरज भागली. मध्य

प्रदेश, आंध्र प्रदेश आदी राज्यांतील वाढत्या भातपिकाने देशाला पुरून उरेल इतका तांदूळ दिला. हरितक्रांतीच्या प्रणेत्यांनी ज्या पद्धतीने देशाला भूकमुक्त करण्याचे स्वप्न पाहिले होते, त्या दिशेने देश पावले टाकत होता. शेतात उन्हा-तान्हात, पाण्या-पावसात राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या घामातून मोत्याचे पीक येत होते. १९६५-१९६६ मध्ये ज्या भारतात दुष्काळाने थैमान घातले होते आणि ज्या भारताला एक कोटी दहा लाख टन गहू आयात करण्यासाठी अमेरिकेपुढे कटोरा घेऊन उभे राहायची वेळ आली होती, त्या भारतात गरजेच्या तिप्पट धान्यसाठा निर्माण होणे, हा काही चमत्कार नव्हता. तो होता इंदिरा गांधी यांच्या धोरणीपणाचा, कृषीतज्ज्ञांच्या समर्पणाचा आणि शेतकरी बांधवांच्या कष्टाचा दिमाखदार आविष्कार.

डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारच्या कार्यकाळात श्रीमती सोनिया गांधींचे ब्रेनचाइल्ड समजल्या जाणाऱ्या अन्न सुरक्षा विधेयकाला संमती दिली गेली. त्यात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या ७५ टक्के आणि शहरात राहणाऱ्या ५० टक्के लोकांना निश्चितपणे स्वस्त दराने धान्य देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. केंद्र सरकारकडून स्वस्त धान्यासाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानाचा आकडा पूर्वी वर्षाला २७,६६३ कोटी रुपये होता आता तो ९५ हजार कोटी रुपयांवर पोहोचला आहे. सध्या केंद्र सरकारकडून बीपीएल (दारिद्र्य रेषेखालील) नागरिकांसाठी स्वस्त धान्याची योजना अंमलात आहे. या योजनेनुसार ज्यांच्याकडे बीपीएल रेशनकार्ड आहे त्यांना सरकारकडून कुटुंबामागे महिन्यास २५ किलो तांदूळ अथवा गहू तीन रुपये प्रतिकिलो दराने देण्यात येतो. सरकारच्या अंत्योदय अन्न योजनेनुसार अत्यंत गरीब कुटुंबाला महिन्यास ३५ किलो तांदूळ अथवा गहू तीन रुपये प्रतिकिलो दराने देण्यात येतो. माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने एका वटहुकूमाद्वारे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेला मंजुरी दिली होती. दारिद्र्यरेषेखालच्या देशातल्या अडतीस टक्के गरीब जनतेला अवघ्या शंभर रुपयांत दरमहा तीस किलो तांदूळ, गहू आणि डाळींचा पुरवठा करायची हमी देणाऱ्या या योजनेचे काँग्रेसची सत्ता असलेल्या राज्यात वाजत गाजत उद्घाटनही झाले. राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेच्या माजी अध्यक्ष सोनिया गांधी यांनी या महत्वाकांक्षी योजनेचा आराखडा तयार केला होता. अन्न सुरक्षा योजनेचा फायदा देशातल्या सत्तर टक्के जनतेला कसा होईल, याचे गुलाबी चित्रही काँग्रेस पक्षाने जाहीर सभातून रंगवले. पण भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार, घोटाळे यामुळे जनतेचा विश्वास गमावलेल्या काँग्रेस पक्षाला जागरूक मतदारांनी लोकसभेच्या निवडणुकात गाडून टाकले. काँग्रेसची सत्ता असलेल्या राज्यात या योजनेची अंमलबजावणी झाल्याचा डांगोरा पिटला गेला, तरी प्रत्यक्षात मात्र जाहिरातबाजीच्या पलीकडे काही घडले

नाही. महाराष्ट्रात नागपूरमध्ये सोनिया गांधी यांच्या हस्ते अन्नसुरक्षा योजनेचे खातेपुस्तक मिळालेली शकुंतला वातानुकूलित बंगल्यात राहात असल्याचे निष्पन्न झाले. प्रसारमाध्यमांनी या योजनेचा लाभ उपटणाऱ्या या असल्या अतिदरिद्री आणि गरीब लोकांच्या गरिबीचा जाहीरपणे पंचनामा करून, सरकारच्या भ्रष्ट कारभाराची लक्करे चव्हाट्यावर टांगली होती. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे सरकार केंद्रात सत्तेवर आल्यावर या अन्नसुरक्षा योजनेच्या भवितव्याबद्दल काँग्रेसवाले गळा काढून रडायला लागले. आमच्या पक्षाने जनहितासाठी अंमलात आणलेल्या या योजनेचा गळा मोदी सरकारने घोटल्याचा कांगावाही त्यांनी सुरू केला होता. पण, आता केंद्र सरकारने या योजनेची अत्यंत शिस्तबद्धपणे अंमलबजावणी करायचा निर्णय घेतल्यामुळे आलिशान बंगल्यात राहणाऱ्या, मोटारी उडवणाऱ्या काँग्रेसच्या व्याख्येतल्या लाखो गरिबांना लगाम बसणार आहे. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी राजधानी दिल्लीतल्या गरीब लाभार्थी कुटुंबांकडून राज्य सरकारने अर्ज मागवले होते. दिल्लीतल्या पंधरा लाख कुटुंबांनी या योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी केलेल्या अर्जांची प्रशासनाने कसून छाननी-तपासणी केली, तेव्हा त्यातली तीन लाख कुटुंबे श्रीमंत-अतिश्रीमंत आणि अब्जाधीश असल्याचे निष्पन्न झाले. ज्यांचा चैनबाजीवरचा खर्च रोज हजारो-लाखांच्या आसपास आहे, अशा लोकांनीही अन्नसुरक्षा योजनेत अत्यल्प किंमतीत धान्य मिळायसाठी अर्ज दाखल केल्याचे आढळताच, प्रशासनाने अधिक कडक धोरण

स्वीकारून दुसऱ्यांदा छाननी सुरु केली. या योजनेचा लाभ मिळायसाठी सरकारने ठरवलेल्या निकषात कुटुंब दारिद्र्यरेषेखालचे असावे, प्रत्यक्षात त्या कुटुंबातल्या व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालीच जगणाऱ्या म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्या गरीब असाव्यात. त्याच्या झोपडीत किंवा घरात दोन किलो वॅटपेक्षा कमी क्षमतेच्या विजेचा वापर असावा. म्हणजेच झोपडीत किंवा घरात एखाद दुसरा विजेचा दिवा असावा. टी. व्ही., फ्रिज, मोटार या वस्तूंचा वापर करणारे लोक गरीब नाहीत, असे दिल्ली सरकारने या योजनेचे अर्ज मागवताना जाहीरही केले होते. पण, प्रत्यक्षात मात्र तीन लाख कुटुंबांनी खोटी माहिती देत अन्नसुरक्षा योजनेचा लाभ मिळायसाठी अर्ज केल्याचे प्रशासनाने शोधून काढले आणि त्यांचे अर्जही रद्द केले. पंधरा लाख कुटुंबातली तीन लाख कुटुंबे या योजनेसाठी अपात्र ठरली, हे लक्षात घेता देशभरात या योजनेची अंमलबजावणी करताना राज्य सरकारांनाही खऱ्या गरिबांनाच या योजनेचा लाभ देण्यासाठी अत्यंत कडक धोरणाची अंमलबजावणी करण्याशिवाय पर्याय राहणार नाही. देशातल्या कोट्यवधी गरिबांना दोन वेळचे अन्न मिळत नाही. पावसाळ्यात दुर्गम जंगलात-भागात राहणाऱ्या हजारो आदिवासींची अन्नाअभावी उपासमार होते. आदिवासींच्या कुपोषित बालकांचे भूकबळी होतात. शेकडो आदिवासी भुकेने तडफडून मरतात. पण, या अतिश्रीमंतांना मात्र या गरिबांची काहीही पर्वा तर नाहीच, पण सरकारी कल्याणकारी योजनांचा लाभ घ्यायची शरमही वाटत नाही. दिल्ली सरकारने अन्नसुरक्षा योजनेच्या अंमलबजावणीतून ज्या तीन लाख कुटुंबांचे अर्ज रद्द केले आहेत, त्यातल्या नऊ टक्के कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १ लाख रुपयांच्या वर आहे. ४ टक्के कुटुंबांच्याकडे १ किंवा २ मोटारी आहेत. २४ टक्के कुटुंबांच्याकडे टी. व्ही., फ्रिज आणि वातानुकूलित यंत्रेही आहेत. बहुतांश कुटुंबे श्रीमंत आहेत. तरीही त्यांना अवघ्या शंभर रुपयात तीस किलो धान्य मात्र हवे आहे. दिल्ली सरकारने या योजनेची अंमलबजावणी सुरु होण्यापूर्वी केलेल्या या सर्वेक्षणामुळे अतिश्रीमंतांनी निर्लज्जपणे खोटी माहिती देऊन सरकारी योजनांचा लाभ उपटायचा केलेला हा प्रयत्न उघडकीला आला. देशभरात या महत्त्वाकांक्षी आणि दारिद्र्यरेषेखालच्या गरीब कुटुंबांना वरदान ठरणारी ही योजना अंमलात आणण्यापूर्वी सर्व राज्य सरकारांनी दिल्ली सरकारप्रमाणेच सर्वेक्षण करायला हवे. खोटी प्रतिज्ञापत्रे आणि माहिती देऊन या योजनेचा लाभ घ्यायचा प्रयत्न करणाऱ्यांना तुरुंगवासाच्या शिक्षेची आणि जबर दंडाची तरतूदही करायला हवी. अन्यथा, आपण गरीब असल्याची ढोंगबाजी करीत गरिबांच्या ताटातले अन्न श्रीमंतांच्या टोळ्याच फस्त करतील आणि खरे गरीब भुकेलेच राहतील.

७. धान्य उत्पादन आणि साठा

दारिद्र्यरेषेखालच्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीला पाच किलोग्रॅम धान्य अत्यल्प किमतीला देण्याची तरतूद रीय अन्न सुरक्षा कायद्यात आहे. असे असताना अन्नहक्क सुरक्षा योजनेला केला जाणारा विरोध दोन स्तरांवर आहे. ही योजना लागू केल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या पोटावर पाय येईल, अशी काहींची धारणा आहे. याचे कारण असे दिले जाते की, आज सरकार धान्य खरेदी करण्यासाठी जे आधारमूल्य देते ते देणार नाही. कारण, सरकारला खूप मोठा धान्यसाठा करावा लागणार असल्याने सरकार कमी किमतीला धान्य खरेदी करेल. त्यामुळे आपल्या हाती येणाऱ्या पैशांवर परिणाम होईल आणि धान्य उत्पादनाचा खर्च तसेच विक्रीचा किंवा आधारभावाचा मेळ बसणार नाही. देशातल्या ६७ टक्के लोकांना या योजनेचा लाभ उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. धान्याला बाजारपेठ आहे म्हटल्यानंतर उत्पादनाचा विचार शेतकरी गंभीरपणे करतील. गेल्या काही वर्षांत धान्याच्या आधारमूल्यात सतत वाढ होत राहिलेली आहे. त्यामुळे आधारमूल्य कमी होण्याची भीती अनाठायी आहे. आपण पिकवलेल्या धान्याला अपेक्षित भाव मिळावा, अशी शेतकऱ्यांची भावना आहे. त्यातून हरयाणा, पंजाबमध्ये गेल्या काही वर्षांपासून गव्हाचे विक्रमी उत्पादन आलेले आपण पहातो. तिथे शेतीत पैसे गुंतवणे शेतकऱ्यांना परवडते, याचे कारण त्यांच्या उत्पादनाला

मिळणारे मूल्य हे आहे, हे मान्य करावेच लागेल. याच्या विरुद्ध बाजूला अल्पभूधारक आपल्या शेतीत कितीही कष्ट केले तरी जास्तीचे उत्पादन काढू शकत नाहीत. कारण, त्यांच्या शेतीत घालण्याच्या पैशांवर मर्यादा असतात. मग, असा शेतकरी धान्य पिकवण्याऐवजी नगदी पैसे देणाऱ्या पिकाकडे वळण्याचा विचार करतो. किंवा सरळ शेती करणे सोडून देतो आणि शहराची वाट धरतो. यातून दोन्ही प्रकारे नुकसान होते. एक तर शहरीकरणाचा वेग अकारण वाढतो. शहरात आलेल्या मुळातल्या शेतकऱ्याला कोणतेही औद्योगिक कसब अवगत नसल्यामुळे त्याला अकुशल कामगार म्हणून राबावे लागते. त्याला आतापर्यंत आपल्या शेतीत राबून स्वतःपुरते अन्न पुरवण्याची सोय होती, तीही गमावलेली असल्याने त्याचे परावलंबित्व वाढत जाते. शिवाय, देशाच्या पातळीवर असे जे काही शेतकरी शेती सोडतात त्यांच्या उत्पादनाचा वाटा कमी होतोच.

अन्न सुरक्षा कायदा ज्या-ज्या देशांत केला गेला त्या-त्या देशांमधील लोकांचे जीवनमान सुधारते, असा काही सामाजिक संघटनांचा दावा आहे. या कायद्यामुळे शेती अधिक किफायतशीर पद्धतीने केली जावी, यासाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न केले जातात. शेतीत येणारी भांडवली गुंतवणूक वाढते आणि पायाभूत सोयी-सुविधांमध्ये सुधारणा होते, असे या संघटनांचे दावे आहेत. आफ्रिका खंडातील सतत दुष्काळाच्या गर्तेत असलेल्या आणि पराकोटीचे दारिद्र्य असलेल्या मलावी या देशाचा याबाबतीतला अनुभव हा उदाहरणादाखल देता येईल. मलावीत अलीकडेच अन्न सुरक्षा कायदा केला गेला आणि तो सध्या राबवला जात आहे. त्यामुळे आपल्या देशात फार मोठा फरक पडल्याचा त्यांच्या पंतप्रधानांचा दावा आहे. कदाचित, भारतात तसा फार मोठा फरक पडणार नाही. परंतु, शेतीत बाहेरून गुंतवणूक येण्याची गरज आहे, ही बाब सरकारने उशिरा का होईना लक्षात घेतली हे महत्त्वाचे आहे. भारतात बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर त्या बँका कृषिक्षेत्राला झुकते माप देतील, अशी अपेक्षा होती. काही प्रमाणात बदल झाला, हे मान्य करावे लागेल. परंतु, बँकांची शेतीकडे बघण्याची मानसिकता बदललेली नाही, हे वास्तव आहे. गोदामात माल भरून ठेवणाऱ्या व्यापाऱ्याला किंवा रिखा चालवणाऱ्या माणसाला जेवढ्या सहजतेने आज देशात या बँका कर्ज देतात, त्या तुलनेत शेतकऱ्याला मिळणारा प्रतिसाद हा तुच्छतेचाच असतो. याची अनेक कारणे आहेत. मात्र, मुळात बँकांमध्ये काम करणाऱ्या शहरी बाबू लोकांची मानसिकता बदलता येत नाही. मलावी देशात अन्न सुरक्षा कायदा लागू केल्यानंतर देशातल्याच अनेक कंपन्या पुढे आल्या आणि त्यांनी शेतीमध्ये गुंतवणूक करण्याची तयारी दाखवली. आज भारतात पंजाब, हरयाणा, गुजरात आणि

राजस्थानात अशाप्रकारे गुंतवणूक करणाऱ्या कंपन्यांनी विशिष्ट कृषी उत्पादनासाठी गुंतवणूक केलेली पाहायला मिळते. मात्र, ही गुंतवणूक ज्या क्षेत्रात केली जाते त्यात धान्योत्पादनाला दुय्यम स्थान मिळते. आयटीसी किंवा कोकाकोला या कंपन्यांकडून त्यांना हव्या असलेल्या मिरची किंवा गवार अशा उत्पादनांसाठी शेतकऱ्यांशी करार केले गेले. यातून एक बाब प्रकर्षाने जाणवते की, अन्न सुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असणाऱ्या धान्यसाठ्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागेल. तीही केवळ गव्हाच्या शेतीत करून चालणार नाही. उसाच्या शेतीत करून चालणार नाही. तर ती देशात लोकांच्या आहारात असलेल्या भात, गहू, ज्वारी, बाजरी अशा विविध धान्य उत्पादन करणाऱ्या शेतीत प्राधान्याने करावी लागेल. लालबहादूर शास्त्री यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधी जेव्हा पंतप्रधान झाल्या, तेव्हा त्यांनी सर्वप्रथम भारतीय शेती संशोधन परिषदेचे संचालक डॉ. स्वामीनाथन यांना बोलावून घेतले. इंदिराजींनी त्यांना पहिला प्रश्न विचारला, देशामधील लोकांची भूक भागवून दरवर्षी एक कोटी टन गहू शिल्लक राहिल, अशी स्थिती किती वर्षांत येऊ शकते? महात्मा गांधी यांचे कार्य आणि विचाराने भारावून देशसेवा करण्यासाठी भारतात परतलेल्या डॉ. स्वामीनाथन यांच्यासारख्या कृषीतज्ज्ञासाठी इंदिराजींचा प्रश्न म्हणजे एक आव्हान होते. त्या आव्हानातूनच हरितक्रांतीची सुखदायक पहाट उगवली; परंतु या गरजेपेक्षा जास्त प्रमाणात पदरात पडलेल्या धान्यदानाची कोणी

कदर केली नाही.

ज्या लोकांपर्यंत अन्न सुरक्षा पोहोचवायची आहे, त्यांच्यापर्यंत धान्य पुरवण्यासाठी सध्या देशात कार्यरत असलेली स्वस्त धान्य वितरण दुकानांची व्यवस्था कितपत सुकर आहे? याचा साकल्याने विचार व्हावा. धान्य वितरणाची आजची व्यवस्था ही दुर्व्यवस्था आहे हे सर्वजण जाणतात. एक तर ही दुकाने ग्रामीण भागात धनदांड्या राजकीय पुढान्यांच्या हाती आहेत. त्यात येणारे धान्य हे लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. ते या धान्याला इतर गोष्टींसाठी वापर करणाऱ्या वापरदारांकडे परस्पर वळवतात, असा अनुभव आहे. अन्नहक्क सुरक्षेत जर हेच झाले तर ज्यांच्या मुखात अन्न पडावे या हेतूने ही योजना लागू आहे त्यांना ते अन्न कधीच मिळणार नाही. धान्याची वाहतूक करणारी यंत्रणा कोणत्या पद्धतीची आणि कशी? हा प्रश्न अद्याप अनुत्तरित आहे. या व्यवहारात अनेक तऱ्हेचे गैरप्रकार होतात. ते बंद करण्यासाठी शासनाला स्वतंत्र यंत्रणा कार्यान्वित करणे भाग पडले आहे. याशिवाय या योजनेसाठी खरेदी केले जाणारे धान्य साठवण्याची व्यवस्था नव्याने अस्तित्वात आणणे गरजेचे बनले आहे. आज देशात साठवणुकीची व्यवस्था नसल्यामुळे धान्याचा मोठ्या प्रमाणावर नाश होतो, असे सरकारी आकडेवारी सांगते. शेतकऱ्यांकडून खरेदी केले जाणारे धान्य साठविणे अन्न महामंडळाच्या सध्याच्या यंत्रणा सुरक्षितपणे हाताळू शकेल? हादेखील प्रश्न आहे. शेतकऱ्यांने घाम गाळून शेतात धान्याची रास तयार करायची आणि पुरेसे गोदाम तसेच अन्य साठवणुकीची व्यवस्था न झाल्याने त्यातील ४० टक्के धान्य वाया घालवायचे, हा जणू गेल्या अनेक वर्षांचा पायंडाच पडला. २०१३ साली पंजाबमध्ये ६६ हजार ३०६ टन तर हरयाणामध्ये १० हजार ४५६ टन गव्हाची नासाडी झाली. शासन पातळीवर या नासाडीमागील कारणांची मीमांसा झाली नाही आणि यापुढे अशी नासाडी होणार नाही, असे साधे आश्वासनही दिले गेले नाही. आजवर अन्न महामंडळाच्या गोदामात जेवढे गहू वा तांदूळ ठेवले गेले त्यापैकी थोडथोडके नाही, तर तब्बल ४० टक्के धान्य वाया जाते, असे शासकीय सूत्रांचे म्हणणे आहे. हे धान्य वाया जाण्यामागे ते एका जागी वर्षानुवर्षे पडून असणे हे एक महत्त्वाचे कारण मानले जाते.

८. जागतिक अन्न कार्यक्रम

जगातील भुकेल्यांच्या पोटाची खऱ्या अर्थाने काळजी घेणारी संघटना म्हणून जागतिक अन्न कार्यक्रम किंवा द वर्ल्ड फूड प्रोग्राम या संस्थेचे नाव घ्यावे लागेल. संयुक्त रासंघाशी निगडीत असलेली ही संस्था सध्या जगातील सर्वात मोठी मानवतावादी संस्था आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. जगातील नव्वद दशलक्ष रिकाम्यापोटी भुकेने त्रस्त असलेल्या गरीब नागरिकांना ही संस्था दरवर्षी अन्न व अन्नधान्य पुरविते. त्यांची होणारी उपासमार कमी करते. यामध्ये ५८ दशलक्ष लहान मुलांचा समावेश आहे. गरिबी हा खरे तर अभिशाप आहे. गरीब व श्रीमंतांच्या घरात जन्माला येणे हे कोणाच्या हाती नसते. त्यामुळे गरिबांच्या घरात जन्माला येतोत्याच्या नशिबी नरकयातना येतात. दोन वेळच्या खाण्याची भ्रांत त्यांच्या पाचवीला पुजलेली असते. अशा अभागी लोकांची किमान खाण्यापिण्याची समस्या तरी सोडवावी, जगातील आर्थिक विषमतेचा फटका या लोकांना बसू नये, या हेतूने ही संस्था किंवा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. १९६० मध्ये जागतिक अन्न व कृषी संघटनेचे जागतिक अधिवेशन भरविण्यात आले होते. त्यावेळी अमेरिकेच्या शांततेसाठी अन्न या कार्यक्रमाचे प्रमुख जॅझ्ज मॅगोव्हेर्न यांनी जागतिक स्तरावर असा कार्यक्रम घेण्याची कल्पना मांडली. त्यांच्या या कल्पनेला जगातून विशेषतः गरीब देशांतून जोरदार पाठिंबा लाभला. पुढे

विचारविनिमय केल्यानंतर १९६३ मध्ये रासंधाने प्रायोगिक तत्वावर तीन वर्षांसाठी हा कार्यक्रम जाहीर केला. मात्र, याचा लाभ शेवटच्या स्तरातील कोट्यवधी लोकांना फार चांगल्या प्रकारे होत असल्याचे पहिल्या दोन वर्षांतच लक्षात आले. त्यामुळे १९६५ मध्ये कायमस्वरूपी हा कार्यक्रम राबविण्याचे रासंधाने जाहीर केले.

जगातील कोणतीही व्यक्ती केवळ अन्न मिळाले नाही म्हणून भुकेने मृत्यू पडू नये, हे धोरण डोळ्यांसमोर ठेवून या संस्थेची वाटचाल सुरू आहे. इटलीची राजधानी रोममध्ये जागतिक अन्न कार्यक्रम या संस्थेचे मुख्यालय आहे. जा संस्थेचा जगात विविध ८० देशांत कार्यालये आहेत. या कार्यालयांच्या माध्यमातून अवघ्या जगात मदत पाठविली जाते. या संस्थेकडे तब्बल बारा हजार प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचे संख्याबळ आहे. यातील बहुतांश कर्मचारी प्रामुख्याने गरिबांच्या प्रदेशातच काम करित असतात. जगाच्या कानाकोपऱ्यात या संस्थेचे कार्य पोहचलेले आहे. जितका भाग जास्त गरीब, दुर्गम त्या ठिकाणी संस्थेचे काम व्यापक असणे आवश्यक आहे, असा विचार करून ही संस्था व संस्थेतील लोक काम करित आहेत. गरिबांचे जीवनमान सुधारावे, भुकेल्या जनतेपर्यंत अन्नधान्य पोहचवावे, कुपोषणाची समस्या न करावी, गरिबी व उपासमारीचे दुःख न करावे हा उद्देश समोर ठेवून ही संस्था सातत्याने काम करित आहे. गरिबांना केवळ अन्न देऊन ही संस्था थांबत नाही तर त्यांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी, त्यांच्यातील कुपोषणातील समस्या दूर करण्यासाठी, त्यांना एड्ससारख्या रोगांपासून दूर ठेवण्यासाठी काम करते. कामाच्या बदल्यात धान्य ही संस्थेची योजना खूप लोकप्रिय ठरली. त्यानुसार या संस्थेने २०११ मध्ये ७५ देशांतील ९९ दशलक्ष गरीब लोकांना तब्बल ३६ दशलक्ष टन धान्याचे वाटप केले. २०११ मध्ये या संस्थेने तब्बल ११ दशलक्ष कुपोषित मुलांना पोषक आहार दिला. त्यायोगे नवी पिढी सुदृढ करण्याचे काम केले. जगातील २३ दशलक्ष शालेय मुलांना या संस्थेच या माध्यमातून पोषण आहार पुरविण्यात आला आहे. अन्नाबरोबरच काही ठिकाणी आर्थिक कुपनसुद्धा देण्यात आले आहेत. दहा अब्ज डॉलर्सचे असे कुपन गरजूंना उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. या कुपनसच्या माध्यमातून ते लोक अन्नधान्य खरेदी करतात. या संस्थेने जगातील गरीब देशांत ३५ हजार खानावळी सुरू केल्या आहेत. तेथे गरम, सकस अन्न गरिबांना दिले जाते. एका बाजूला विकासाची गंगा दुथडी भरून वाहत असताना, रस्त्यावर चकाचक महागड्या गाड्या धावत असताना, माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात दिवसेंदिवस प्रगती होत असताना दुसरीकडे गरिबीसारख्या समस्येने केवळ दोन वेळचे जेवायलादेखील मिळत नाही, अशी निम्मी जनता जगात

आहे. त्यांची काळजी घेणेसुद्धा लोकशाहीचे कर्तव्य आहे. त्यामुळे ही संस्था करीत असलेले कार्य बहुमूल्य असेच म्हणावे लागेल.

जागतिक अन्न कार्यक्रमाप्रमाणेच देशपातळीवर जो उपक्रम राबविला जात आहे त्यात असलेल्या उणिवांचा शोध घेणे गरजेचे बनले आहे. उणिवा शोधून काढून त्यावर उपाययोजना करणेही आवश्यक आहेत. जणेकरून लाभधारकांपर्यंत प्रत्यक्षात रसद पुरविली जाऊ शकते. त्यादीने सक्षम यंत्रणा कार्यान्वित करणे, त्यावर नियंत्रण ठेवणे आणि तसा सकृतदर्शनी अहवाल वेळोवेळी, नियमितपणे सरकार दरबारी पाठविणे, पाठपुरावा करणे, स्थितीचा आढावा घेणे आदी बाबींसाठी स्वतंत्र देखरेख समिती स्थापन केल्यास रीय अन्न सुरक्षा योजना अधिक पारदर्शी होऊ शकते. सरकारला याकामी दरवर्षी अर्थसंकल्पात काही प्रमाणात निधीची तरतूद करणे आवश्यक ठरते. सरकारी योजनांची अंमलबजावणी नेहमी 'वरून खाली' अशा दिशेने होते. पण, 'खालून वर' पद्धतीने या योजनेची नक्कीच प्रभावीपणे अंमलबजावणी होऊ शकते. त्यासाठी प्रयोग करण्यास हरकत नाही. याकामी जो निधी किंवा स्रोत आहे त्याचा पुरवठा प्रथम ग्रामीण, दुर्गम, खेड्यातून व्हावा. त्याचा पाठपुरावा करण्यासाठी तालुकास्तरावर स्वतंत्र पथक नियुक्त केले जावे. कार्याचा अहवाल हे पथक जिल्हास्तरीय समितीस पाठवून सरकारकडे प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती आणि निधीचा खर्च यासंबंधीची माहिती देऊ शकेल. यासाठी सरकारने भारतीय प्रशासकीय सेवेतील दर्जाच्या

अधिकान्याची अगर जिल्हा न्यायालयातील सेवानिवृत्त न्यायाधीशाची नेमणूक केल्यास ही योजना दीर्घकाळपर्यंत प्रभावीपणे राबविली जाऊ शकते.

देशातील लोकांच्या आहारविषयक माहितीचे संकलन करणाऱ्या आणि त्यावर आपला निष्कर्ष काढणाऱ्या नॅशनल न्युट्रिशन मॉनिटरिंग ब्युरोने आपल्या अहवालात ७६.८ टक्के लोकांना पुरेसा पोषण आहार मिळत नसल्याची खंत व्यक्त केली होती. भारतात आजमितीस सहा वर्षांखालील मुलांची संख्या १७ कोटी आहे. २५ वर्षांखालील तरुणाईने तर देश फुलून आला आहे. या अशा वाढत्या वयाच्या लोकसंख्येला जर पुरेसे पोषणमूल्य असलेला आहार मिळाला नाही, तर इथली भावी पिढी दुर्बल आणि रोगट होईल. अलिकडेच झालेल्या आर्थिक सर्वेक्षण अहवालात एक फार महत्त्वाचे निरीक्षण नोंदवले गेले होते. ते असे की, १९६५ मध्ये देशातील प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन ४१८ ग्रॅम अन्नधान्य आणि ६२ ग्रॅम डाळींचे आहारात सेवन करीत असे. वास्तविक पाहता, त्याच वर्षात भारताचे पाकिस्तानसोबत युद्ध झाले होते. त्याच वर्षात दुष्काळाने अवघा देश होरपळून निघाला होता; परंतु दरडोई धान्य आणि डाळींचा आहारातील समावेश समाधानकारक होता. त्यानंतर हरितक्रांती आणि अनेक शासकीय योजनांमुळे शेती-सिंचन आणि एकूणच कृषी उत्पादनात वाढ झाली. मात्र १९६५ च्या तुलनेत २०१० मध्ये दर माणशी दररोज अन्नधान्य सेवन झाले ४०७ ग्रॅम आणि डाळींचे प्रमाण फक्त ३२ ग्रॅमवर आले. म्हणजे वाढत्या प्रगतीने फक्त श्रीमंत श्रीमंत झाले आणि गरिबांना आणखी गरीब केले. प्रत्येक माणसाला जगण्यासाठी दररोज किमान २,४०० कॅलरीज पोटात जाणे गरजेचे असते. त्यासाठी अन्नधान्य, प्रथिने देणाऱ्या डाळी, खाद्यतेल, फळे, भाजीपाला आदी अत्यावश्यक गोष्टींचा पोषक आहार मिळणे आवश्यक असतो. इथे गोरगरीबांना तसे सकस अन्न पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही. गरिबीचा अंत करण्यासाठी शासनाने दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना दरमहा अनुदान द्यायला हवे. हे अनुदान दर महिन्याला त्या घरातील कर्त्या स्त्रीच्या बँक खात्यात जमा केले जाऊ शकते. जेणेकरून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होऊ शकेल. त्यासाठी सरकारने काही अटी घातल्या पाहिजेत. घरातील मुलांचे शिक्षण चालू राहिले पाहिजे. घरातील महिलांनी दरमहा आरोग्य तपासणी केली पाहिजे. अशा पद्धतीच्या योजनांद्वारे गरिबी कमी होण्यास वाव मिळू शकतो.

९. आता मिळणार खरी अन्नसुरक्षा

अन्नसुरक्षा योजना लागू झाली तरीही धान्य ठेवण्यासाठी चांगली गोदामे नाहीत. त्यामुळे आता दीर्घ काळपर्यंत धान्य कसे सुरक्षित राहील, अशा पद्धतीची अत्याधुनिक गोदामे बांधण्यासाठी पुढाकार घेण्यात येत आहे. धान्य सुरक्षित राहावे, त्यासाठी गोदामा-गोदामांमध्ये सीसीटीव्ही लावण्याची योजनाही आखण्यात येत असल्याचे मत केंद्रीय अन्न व नागरी पुरवठामंत्री रामविलास पासवान यांनी व्यक्त केले आहे. धान्य साठवणुकीची व्यवस्था न करताच अन्नसुरक्षा योजना सुरु करण्यात आली. मात्र, या योजनेतर्गत प्राप्त होणारे धान्य असुरक्षित गोदामांमध्ये ठेवण्यात येत असल्याचे काही ठिकाणचे विदारक चित्र आहे. धान्याचे नुकसान होऊ नये, यासाठी यंत्रणा अत्याधुनिक करण्याकडे भर देण्यात येत आहे. विशिष्ट पद्धतीच्या गोदामांसह संगणकीकरण करण्यात येणार आहे. डेपो ऑनलाईन करून धान्य कुठे जात आहे, त्यावरही देखरेख ठेवण्यात येणार आहे. छत्तीसगडमध्ये त्यासाठी पुढाकार घेण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातही त्या बाबीच्या अंमलबजावणीवर भर देण्यात येणार आहे. लवकरात-लवकर गोदामांचे आधुनिकीकरण करण्यात येणार आहे. तथापि, छत्तीसगडमध्ये काम प्रगतीपथावर असताना महाराष्ट्र का मागे आहे, असा सवालही या निमित्ताने उपस्थित होतो. फेब्रुवारी २०१४ मध्ये राज्यात अन्नसुरक्षा योजना लागू

करण्यात आली. कुटुंबांनुसार धान्य कमी झाले असले तरी सरसकट कमी किमतीत म्हणजे २ रुपये किलो गहू आणि ३ रुपये किलो तांदूळ या योजनेमुळे मिळायला लागले आहेत. या योजनेमुळे ७ कोटी लोकांना अन्नसुरक्षा मिळाली आहे. महाराष्ट्रात वर्षाला ५३ लाख टन धान्याची आवश्यकता आहे. ४ महिन्यांचा धान्यसाठा गोदामात ठेवण्याची क्षमता असल्याचा अंदाज बांधण्यात येतो. केंद्र शासनाने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा संमत केला आहे. देशातील विविध राज्यांत त्याची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. देशातील जवळपास ८१ कोटी जनतेस या कायद्यामुळे सवलतीच्या दराने अन्न धान्य मिळणार आहे. राज्यातील ११.२३ कोटी जनतेपैकी ७ कोटी जनतेला या योजनेअंतर्गत हक्काचे धान्य मिळणार आहे. राज्यात या कायद्याची अंमलबजावणी १ फेब्रुवारी २०१४ पासून झाली आहे. किमान अन्न पुरवठ्यामुळे देशातले कुपोषण कमी होईल, असे म्हणणे निरर्थक असल्याचे कारण पुढे करीत प्रारंभी या योजनेला विरोध होत राहिला. रेशन यंत्रणा सुधारण्याऐवजी दलालांचे प्राबल्य असलेल्या या वितरण प्रणालीत भ्रष्टाचारालाच खतपाणी मिळेल, असा आक्षेपही नोंदविण्यात आला. अनेक राज्यांनी अशी योजना यापूर्वीच लागू केली असल्याने केंद्राने हजारो कोटी रुपये खर्चून आणखी एक योजना राबवणे, किती व्यवहार्य आहे? असा प्रश्नदेखील उपस्थित केला गेला.

२०१४ मध्ये झालेल्या लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीत विरोधी पक्षात असलेल्या शिवसेना व भाजपाने प्रमुख मुद्दा गाजवला तो शासकीय रास्त धान्य दुकानातील खडखडाटाचा. सर्वसामान्य नागरिकांचा कळवळा आल्याप्रमाणे निवडणुकीत हा मुद्दा चांगलाच उचलून धरत आपली राजकीय पोळी भाजून घेणाऱ्या शिवसेना-भाजपाच्या नेते मंडळींनी निवडणुकीनंतर अन्य प्रश्नांप्रमाणेच जनतेच्या सुख-दुःखाशी निगडित असलेल्या या प्रमुख मुद्याकडेही दुर्लक्ष केले आहे.

गेल्या काही महिन्यांपासून रास्त धान्य दुकानातील धान्यच गायब झाल्याने सर्वसामान्यांसमोर अडचण निर्माण झाली आहे. अन्न धान्याप्रमाणेच केरोसीन साठाही उपलब्ध होत नसल्याने सर्वसामान्यांचे जगणे महाग झाले असून, आपल्या राजकीय कार्यक्रमात व्यस्त असलेल्या सर्वच राजकीय पक्षांनी या मुद्याचा केवळ स्वतःच्या राजकीय फायद्यासाठीच वापर करून घेतल्याचे दिसून येते. काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या आघाडी सरकारच्या कालावधीत रेशनधान्य दुकानातील खडखडाटाचा मुद्दा विरोधी पक्षाने लावून धरला होता. हा मुद्दा थेट सर्वसामान्यांच्या स्वयंपाकघराशी निगडित असल्याने या मुद्याचा प्रचारात योग्यरित्या वापर करत मतदारांना विशेषतः गृहिणींना 'अच्छे दिन'चे स्वप्न दाखवून शिवसेना-भाजपाने निवडणुकीत या मुद्यावरून मोठ्या

प्रमाणात मते मिळविली. मात्र, सत्ताबदलानंतर केंद्रात आलेल्या भाजपा सरकारने याबाबत आपले कोणतेही ठोस धोरण जाहीर न केल्याने ही कुटुंबे अन्न धान्यापासून वंचित राहिली आहेत. लोकांच्या गरजेच्या असलेल्या अन्नधान्य उपलब्धतेसाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहेत.

राज्याची ढासळलेली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी, राज्य सरकारने आता कल्याणकारी योजनांनाच कात्री लावण्यास सुरुवात केली आहे. याचाच एक भाग म्हणून अन्नधान्यपुरवठा योजनांनाही कात्री लावण्यात आली आहे. याचा फटका राज्यातील १ कोटी ७७ लाख जनतेला बसण्याची शक्यता आहे. केंद्र सरकारने दिलेल्या धान्याच्या कोट्याची पूर्तता करताना चुकीची पद्धती अवलंबल्यामुळे राज्यातील जवळपास ४४ हजार केशरी कार्डधारक कुटुंब १५ किलो हक्काच्या धान्यापासून वंचित राहण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. अन्न सुरक्षा योजनेसाठी बजेटमध्ये वाढीव तरतूद करण्यास राज्य सरकारने असमर्थता दर्शवल्याने ही परिस्थिती उद्भवणार असल्याचे अन्न अधिकार अभियानाच्या नेत्या उल्का महाजन यांनी स्पष्ट केले आहे. मुळातच या योजनेसाठी बीपीएल आणि अंत्योदय योजनेतील सहभागी कार्डधारकांबरोबरच कमी उत्पन्न असणाऱ्या केशरी कार्डधारकांचाही समावेश करण्यात आला होता. यात शहरी विभागातील वार्षिक ५९ हजार, तर ग्रामीण भागातील ४४ हजार वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांचा समावेश करण्याचे निश्चित करण्यात आले

आहे. यासाठी शिधापत्रिकाधारकाने सेल्फ डिक्लेरेशन करणे क्रमप्राप्त आहे, मात्र असे डिक्लेरेशन न करणाऱ्या अशिक्षित आणि असंघटित कामगारांना आता या योजनेचा लाभ मिळू शकणार नाही, अशी भीती व्यक्त केली जात आहे. मुळात आघाडी सरकारच्या काळात अन्न अधिकार अभियान संघटनांनी केलेल्या पाठपुराव्यानंतर केंद्र सरकारच्या योजनेला राज्याचा हिस्सा जोडून केशरी कार्डधारकांना प्रतिमाह १५ किलो धान्यपुरवठा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला होता. यासाठी जवळपास १,२०० कोटी रुपयांची तरतूद करू, असे आश्वासन आघाडी सरकारने दिले होते. आता मात्र राज्यातील ढासळलेली आर्थिकस्थिती आणि निर्माण झालेली तूट भरून काढण्याच्या उद्देशाने ही वाढीव तरतूद करण्यास राज्य सरकारने असमर्थता दर्शवली आहे. याचा फटका थेट राज्यातील ८ कोटी ७७ लाख लोकसंख्येला बसणार आहे, असेही उल्का महाजन यांनी स्पष्ट केले. सत्तेत येण्यापूर्वी सर्व जनतेला रेशन योजनेत सामावून घेणाऱ्या छत्तीसगड सरकारचे उदाहरण देणारी भाजपाची मंडळी आता मात्र सोयीस्कर मौन बाळगून आहेत. एका बाजूला मंत्र्यांच्या दालनांच्या रंगरंगोटीवर लाखो रुपये उधळले जात आहेत, तर दुसरीकडे मूलभूत योजनांवरील खर्चाला कात्री लावली जात आहे, अशी खंतही त्यांनी व्यक्त केली आहे.

अन्नसुरक्षा योजनेअंतर्गत राज्यातील जवळपास ८ कोटी ५० लाख कुटुंबांना माफक दरात धान्यपुरवठा केला जात होता. काँग्रेस सरकारने ही योजना आखली होती. यात केशरी रंगाची शिधापत्रिका असलेल्या सुमारे १ कोटी ७० लाख कुटुंबांनाही या योजनेचा फायदा होत होता. त्यातून शिधावाटप केंद्रांवर १० रुपये किलोने गहू आणि ५ रुपये किलोने तांदूळ उपलब्ध होत होता. या योजनेसाठी महिन्याला १२० कोटींची तरतूदही केली जात होती. मात्र, राज्यात सत्तेत आल्यानंतर भाजपा सरकारने काही महिन्यांपासून या लाभार्थींना या योजनेपासून वंचित ठेवले आहे. शिधावाटप केंद्रातून केशरी रंगाच्या शिधापत्रिकाधारकांना धान्य नाकारले जात आहे. हा वर्ग कामगार, झोपडपट्टीधारक आहे. या योजनेपासून त्यांना वंचित ठेवल्याने त्यांच्या अडचणी वाढल्या आहेत.

१०. पायाभूत सोयी आवश्यक!

अन्नसुरक्षा हा खूप मोठा मुद्दा आहे. भारताने अन्नसुरक्षा विधेयक मंजूर केले आहे, त्यानुसार एका माणसाला एका दिवसाला किमान ४५० ग्रॅम कॅलरी मिळणे आवश्यक आहे. प्रत्येक माणूस अन्न खरेदी करू शकेल, यासाठी त्याला दरवर्षी किमान १२० दिवस तरी रोजगार मिळणे आवश्यक आहे. आपल्या देशाची अन्नधान्य पिकवण्याची क्षमता पाहता २४३ ते २६३ दशलक्ष टन इतके विक्रमी अन्न पिकवले जाते. आपण आफ्रिका किंवा ऑस्ट्रेलियासारख्या अठरा देशांमध्ये भात आणि गव्हाची जवळजवळ ५ हजार कोटी टन निर्यात करतो. असे असूनही हे अन्न प्रत्येक माणसापर्यंत पोहोचेलपर्यंत कितीतरी नासाडी होते. ही नासाडी भयावह आहे. अन्नात ओलावा असतो. भाजीपालादेखील नाशिवंत असतो. २५ ते ३० टक्के भाजीपाल्याची नासाडीच होते. अशा अन्नाची साठवण, त्याची स्वच्छता या गोष्टींसाठी आपल्याकडची व्यवस्था अपुरी पडते. पंजाबसारख्या राज्यात लाखो टन अन्नधान्य उघड्यावर ठेवले जाते. अन्नाची साठवण, वाळवण आणि पाठवण या प्रत्येक प्रक्रियेत नासाडी होते. ही सगळी नासाडी नियोजनाअभावी होते. गेल्या वर्षी आपल्याकडे ११० दशलक्ष टन तांदूळ तर ९०-९५ दशलक्ष टन गहू झाला. शेतकरी कष्ट करून धान्य पिकवतो, त्यावर प्रक्रिया होते, नंतर त्याचे मूल्यवर्धन होते आणि मग तो माल वाहतुकीसाठी

पाठवला जातो. या सगळ्या प्रक्रियेत खूप नासाडी होते. इतकी की त्याची आकडेवारी पाहिली तर असे लक्षात येईल की, दरवर्षी ४०-४५ हजार दशलक्ष टन इतकी नासाडी होते. ती थांबवायची असेल तर उत्पादक ते ग्राहक ही साखळी महत्त्वाची आहे. शेतकऱ्यांना अनेक अडचणी असतात. म्हणूनच त्यांच्यापुढे विक्रीशिवाय काहीच मार्ग नसतो. एकाच वेळी उत्पादन आणि विक्री करायची असते. व्यापारी व दलाल हे शेतकऱ्यांकडून कमी किमतीत धान्य खरेदी करतात आणि बाजारात ते अधिक किमतीला विकतात. सरकारने मिनिमम सपोर्ट प्राइज ठरवलेली असली तरी तिचे पालन होत नाही. म्हणूनच शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने विचार करता प्रत्येक गावात वखार महामंडळाने वखारी उभारणे आवश्यक आहे. वखारीत धान्य साठवले की, ते सुरक्षित राहिल. दुसरे वखारीतले धान्य बँकाकडे पारित ठेवून त्यावर शेतकऱ्यांना ८० टक्के कर्ज द्यायचे. म्हणजे शेतकऱ्यांच्या धान्याचा बाजारात भाव वाढेल म्हणजे कर्ज आणि खर्च या गोष्टी वजा होऊन शेतकऱ्यालाही भाव मिळेल आणि अन्नदेखील वखारीत सुरक्षित राहिल. प्रगत देशांमध्येदेखील अशा मोठ्या वखारी आहेत. ही पद्धत आली तर अन्नाची नासाडी कमी होऊन त्याची सुरक्षा होईल, असे वाटते. थोडक्यात पायाभूत सोयींची पूर्ती करणे आवश्यक आहे, हे मत आहे कृषितज्ज्ञ शंकरराव मगर यांचे.

आपल्याला अन्नधान्याची गरज नसते, तेव्हा आपण त्याची जपणूक किंवा ते व्यवस्थित राहिल याची काळजी घेत नाही, पण जेव्हा त्याची गरज आपल्याला असते तेव्हा मात्र ते उपलब्ध नसल्यामुळे आपण रडत बसतो. परिणामी, आपल्या देशात उत्पन्न होणारे धान्यदेखील कधी-कधी आपल्याला बाहेरच्या देशातून आयात करावे लागते. या अन्नाची नासाडी केली नाही तर आपल्याला ते आयात करण्याचीही गरज भासणार नाही. अन्नाची किंवा धान्याची नासाडी दोन प्रकारे होते. एक म्हणजे मानवाने केलेली नासाडी आणि दुसरी धान्याला कीड लागून झालेली नासाडी. याच्या पहिल्या टप्प्यात प्रत्येकाने अन्नाची नासाडी होऊ नये, याची खबरदारी घ्यावी. हे जर थांबवायचे असेल तर प्रबोधन करावे. अन्नाचे महत्त्व लोकांना कळलेच पाहिजे. लोक सुधारत नाहीत तोपर्यंत सरकारने कोणताही कायदा बनवला तरी त्याचा काहीच फायदा होणार नाही. साठवणीची प्रक्रिया उत्तम करण्यासाठी काय करायला पाहिजे आणि धान्याची नासाडी कशी होणार नाही याची काळजी सरकारने आणि संबंधित कर्मचाऱ्यांनी घ्यायला हवी. खरे तर, धान्य उत्पादन वाढले आहे, असे असले तरी त्याची साठवण कशी करावी, याचेही धडे जनसामान्यांना देण्याची गरज आहे. आपण पाश्चात्य संस्कृतीचा अवलंब करायला जातो, पण त्या संस्कृतीचा

पूर्णपणे पाठपुरावा करत नाही. याचे चांगले उदाहरण म्हणजे लग्नातली बुफे पद्धत. लोक गरजेपेक्षा जास्त जेवण ताटात घेऊन अन्नाचा नाश करतात. खरे तर बुफे पद्धत आली, कारण अन्नाची नासाडी होऊ नये, पण त्याच्या उलटच होते. यासाठी असे वाटते की, या विषयाकडे गांधीयाने बघायचे असेल तर ते सगळ्यात आधी सर्वसामान्यांनीच पाहिले पाहिजे. त्यांनी अन्नाचा अपव्यय करण्याचे थांबवले, तर भविष्याची काळजी करण्याची वेळ येणार नाही, अशी प्रतिक्रिया नोंदविली आहे, नांदी फाउंडेशन, हैदराबादचे प्रकल्प समन्वयक दिलीप बारतकर यांनी.

आपल्याकडच्या अन्नधान्यासंबंधी सगळ्या योजना या अतिशय चांगल्या आहेत, मात्र त्यांची कार्यवाही, अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होत नाही. प्रशासनापासून ते समाजातल्या शेवटच्या घटकापर्यंत प्रत्येकाने जर या बाबतीतले आपले कर्तव्य योग्य पद्धतीने पार पाडले तर अन्नाची नासाडी होणार नाही. गोदामामध्ये ठेवलेल्या धान्याचे नुकसान झाले, तिथल्या मालाची सुरक्षा नीट ठेवली गेली नाही तर संबंधित माणसाला कडक शासन व्हायला हवे. दुसरे कारण आपल्या भारतीयांची मानसिकता. आपल्याकडे कुठे सभा-समारंभ असले की, तिथे नको असतानाही यजमान पाहुण्यांना खाण्याचा आग्रह करताना दिसतात. समोरच्याला मान द्यायचा म्हणून पाहुणेही अन्न समोर आले की घेतात, नंतर ते टाकून देतात. प्रसारमाध्यमांनीदेखील इतर जाहिरातींप्रमाणे अन्नाची नासाडी होऊ न देण्यासंबंधी लोकांमध्ये जागृती करायला

हवी. शॉर्ट टर्म आणि लॉग टर्ममध्ये विचार व्हायला हवा. शॉर्ट टर्ममध्ये अंमलबजावणी, कार्यवाही यांचा विचार व्हायला हवा आणि लॉग टर्ममध्ये जेवणावळी, हॉटेल्स या ठिकाणी अन्न वाया घालवणाऱ्यांनासुद्धा शिक्षा व्हायला हवी, असा विचार फिश रे, मत्स्य निर्यात कंपनीचे संस्थापक दीपक गद्रे यांचा आहे.

अन्नधान्याचा साठा करण्यासाठीची सरकारी गोदामे अपुरी पडत असल्याने तयार धान्याचा साठा करण्यासाठी शेतकरी आपल्याच शेतात तात्पुरती व्यवस्था करतो. या शेतकऱ्यांचा पावसाचा अंदाज चुकल्यास साठा करून ठेवलेले सगळे अन्नधान्य फुकट जाऊन त्यांना मोठ्या नुकसानाला तोंड द्यावे लागते. शिवाय दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव आणि रस्त्यांच्या दुरवस्थांमुळे तयार झालेला माल तात्काळ घरी आणून ठेवणे वा तो बाजारपेठेपर्यंत पोहोचवणेही शक्य होत नाही. संत तुकडोजी महाराजांनी म्हटलेलेच आहे की, 'कोणालाही कुठली गोष्ट मोफत उपलब्ध करून देणे चुकीचे आहे. कारण, फुकट मिळालेल्या गोष्टीचे माणसाला मोल उरत नाही. अगदी रंजल्या-गाजलेल्यांनाच याचा उपभोग घेता यावा. इतरांना मात्र याची सवय लागून एक निष्क्रिय वर्ग निर्माण होण्याचा धोका जास्त असतो. शेवटी अन्नाचा विनियोग योग्य रितीने होण्याची जाणीव ही प्रत्येकाला व्यक्तिगतरीत्या होणेच गरजेचे आहे!', अशा खंत कृषितज्ज्ञ अनिल पाटील यांनी व्यक्त केली आहे.

अन्नसुरक्षा आणि अन्नाची नासाडी हे दोन्ही विषय महत्त्वाचे आहेत. साठवणुकीची फार मोठी समस्या आपल्या देशात आहे. मोठ्या प्रमाणात धान्य पिकत असले तरी ती साठवण्याची व्यवस्था आपल्याकडे नाही, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात धान्य वाया जाते. पुरेशा प्रमाणात गोदामे नसल्याने या धान्यावर ताडपत्री, प्लॅस्टिक अशी किरकोळ साधने वापरून ते साठवले जाते, मात्र हा काही त्यावरचा उपाय नाही. त्यामुळे धान्य पावसात भिजून त्याला कीड लागते आणि ते सडून जाते. धान्यांचे विकेंद्रीकरण करून ती इतर राज्यातही पिकली पाहिजेत. यासाठी सरकारने त्याच्या धोरणात बदल केला पाहिजे. एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात धान्याची वाहतूक करत असताना मोठ्या प्रमाणात त्याची नासाडी होते. केंद्र सरकार देत असलेल्या सबसिडीचा फायदा काही मोजक्या राज्यांनाच होतो. ही पद्धत बदलली पाहिजे. अन्नाच्या नासाडीचा प्रश्न सर्व नागरिकांनी मिळून सोडवला पाहिजे. लोकांच्या हातात पैसा आल्यामुळे अन्न वाया घालवण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. हा विषय लोकशिक्षणाचा आहे, ही प्रतिक्रिया आहे मध्य प्रदेश विकास सामवादचे सचिव सचिनकुमार जैन यांची.

११. किमान जनजागृती तरी करा!

अन्नाची नासाडी होते याकडे गांभीर्याने लक्ष दिले पाहिजे, पण हे नुसते बोलून याचा काय उपयोग? अन्न हे दोन प्रकारचे असते. एक तर गोदामामध्ये साठवले जाणारे अन्न आणि दुसरे म्हणजे घराघरांत, हॉटेल-पाटर्च्यामध्ये शिजवले जाणार अन्न. आता गोदामामध्ये साठवल्या जाणाऱ्या अन्नावर सरकारचे नियंत्रण असते, पण पाटर्च्यामध्ये आणि घराघरांतून होणारा अन्नाचा नाश कसा रोखणार, याचाच विचार करण्याची वेळ आली आहे. मध्यंतरी सरकारने अन्नाच्या नासाडीवर आळा बसण्यासाठी कडक नियम लागू करण्याचा विचार केला होता, पण प्रत्यक्षात पुढे काय झाले ठाऊक नाही. सरकार या विषयाकडे दुर्लक्ष करते आहे, हे स्पष्ट झाले आहे. सरकारचे तर सोडाच पण आपल्यासारखी सर्वसामान्य माणसेदेखील दररोज अन्नाचा मोठ्या प्रमाणात नाश करत असतात. आपण प्रत्येकाच्या घरात जाऊन हा अपव्यय रोखू शकत नाही. त्यामुळे सर्वसामान्यांना अन्नाचे महत्त्व कळेल तेव्हाच अन्नाची नासाडी थांबेल. यासाठी गरज आहे ती जनजागृतीची.

अन्नसुरक्षा हा खूप मोठा मुद्दा आहे. भारताने अन्नसुरक्षा विधेयक मंजूर केले आहे, त्यानुसार एका माणसाला एका दिवसाला किमान ४५० ग्रॅम कॅलरी मिळणे आवश्यक आहे. प्रत्येक माणूस अन्न खरेदी करू शकेल, यासाठी त्याला दरवर्षी

किमान १२० अर्थ सुरक्षेतूनच अन्न सुरक्षा एखाद्या रेल्वे मार्गावर रोज दरडी कोसळून त्या मार्गावरील वाहतूक विस्कळीत व्हावी किंवा अधूनमधून बंदच पडावी आणि एक दरड काढावी तर दुसऱ्या दिवशी त्याहून मोठी दरड पडून आणखीनच मोठा पेचप्रसंग उभा राहावा, असे सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे चालले आहे. गेले काही दिवस डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे रोज होणारे अवमूलन व शेअरबाजाराची घसरण यामुळे गुंतवणूकदारांची भीतीने गाळण उडत आहे. ती थांबवण्यास अर्थमंत्र्यांचे आश्वासन आणि रिझर्व्ह बँकेचे प्रयत्न अपुरे पडत आहेत. रुपयाचे अवमूलन वाढतच चालले आहे. मंजूर झालेल्या अन्न सुरक्षा विधेयकाकडे बोट दाखवण्यात येत आहे. अन्न सुरक्षा विधेयक म्हणजे देशातील ८० कोटींहून अधिक लोकांना अतिशय स्वस्तात धान्य पुरवणारी महत्वाकांक्षी व क्रांतिकारी योजना होय.

आपल्याकडे हल्ली तसे हॉटेलांमधून कमी अन्न वाया जाते, कारण लोक डाएट वगैरेंचा विचार करून खातात. तरीही देशातले ९० टक्के वेस्टेज हे हॉटेलांतूनच होत असते. हॉटेलांमध्ये अन्न फुकट जाते, याची बरीच कारणे आहेत. प्लेटमध्ये जास्त झालेले, नको असलेले अन्न लोक खात नाहीत. शिवाय हॉटेलात अन्न वाया घालवण्याचे गांभीर्य लोकांना समजत नसते. अनेकांना खाण्याच्या चुकीच्या सवयी असतात. त्यांना थोडेसे अन्न खायचे असते, पण अनेकदा ते उष्ट्या हातांनी बरबटवल्यामुळे सर्वच अन्न फुकट जाते. लग्न सोहळ्यामध्येही हीच परिस्थिती असते. नको असताना वेगवेगळ्या डिशेस लग्नत ठेवल्या जातात. मुख्य जेवणाबरोबर अनेक चटण्या, सॉसेस, पापड, सॅलड ठेवली जातात. ते तर हमखास वाया जाते. घरातल्यापेक्षा बाहेरच आपण अन्नाचा नाश खूप जास्त करत असतो. हॉटेलमध्ये अन्नाच्या नासाडीबाबत अनेक अनुभव येतात. अनेक हॉटेलांत स्टाफ उर्वरित अन्नात जेवण करत असतो. आपण बाहेरील संस्थांना उरलेले अन्न देण्याचे शक्यतो टाळतो, कारण त्यात फार सावधगिरी घ्यावी लागते. अन्नाचा दर्जा पाहावा लागतो. कारण, खाणारे गरीब असले तरी ती माणसेच असतात. परदेशात तर याबाबत खूप कडक नियम आहेत. त्यांच्याकडे जे नियम हॉटेलांना लावले जातात, ते आपल्या इथे लावणे शक्य नाही. कारण, आपली ग्राहक संस्कृती वेगळीच आहे. आपल्याकडे अन्नाशी भावनिक संबंध असतो. त्यामुळे अनेक समज-गैरसमज असतात. आपल्याकडे हॉटेलात माणूस गेला तरी तो ऑर्डर देताना पदार्थ ताजाच बनवून दिला जाणार आहे की नाही, याची खात्री करून घेतो. पूर्वी घराघरातून उरलेल्या अन्नाचे काही वेगळे पदार्थ बनवले जायचे. समजा पोळी उरली तर तिचा चुरमा वगैरे बनवला जायचा. आता पिढी बदलली आहे. आता घरातच जेवण किंवा खाद्यपदार्थ कमी बनतात, तिथे उरलेल्या अन्नापासून नवा पदार्थ

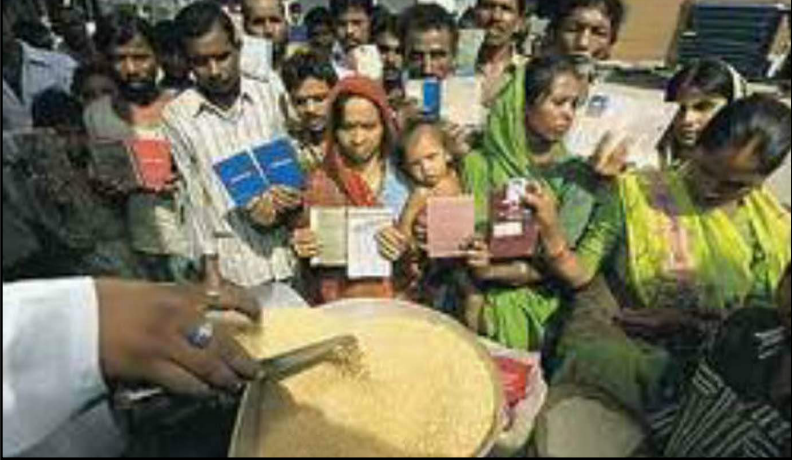

काय बनणार? अन्नधान्याचा नाश करण्याकडे लोक गांभीर्याने पाहत नाहीत, याचे कारण बदललेल्या अर्थसंस्कृतीत लोकांकडे पैसा आलेला आहे, त्यामुळे विकत घेतलेल्या अन्नाचीही त्यांना कदर नसते. अन्नधान्याचा नाश थांबवायचा असेल तर लोकांनी आधी स्वतःपासूनच सुरुवात केली पाहिजे. स्वतःवर नियम, बंधने घालून घेतली पाहिजेत. चांगल्या सवयी लावल्या पाहिजेत. शिवाय, नियोजन केले तर प्रत्येक जण वैयक्तिक पातळीवरही अन्नाचा नाश थांबवू शकतो.

अन्नाचा नाश वाचवण्यासाठी आपण वैयक्तिक पातळीवर बरेच काही करू शकतो. परदेशात उरलेले अन्न गरजूंना देण्याबाबत अनेक नियम आहेत, पण ते काटेकोर पाळूनदेखील तिथली माणसे उरलेले अन्न वाया घालवत नाहीत व गरजूंना अन्न देतात. आपल्या इथे आपण अगदी सहजपणे अन्नधान्य फेकून देतो. आपल्यापर्यंत अन्नधान्य पोहोचवताना शेतकऱ्यापासून ते दुकानदारापर्यंत अनेकांनी मेहनत घेतलेली असते, तीदेखील आपण वाया घालवत असतो. म्हणजेच, थोडक्यात आपण देशाचे काही कामाचे तास फुकट घालवत असतो. पर्यायाने देशाचे आर्थिक नुकसानच नाही का? हे लक्षात ठेवले पाहिजे. हॉटेलात गेल्यावर अनावश्यक पदार्थाची भूक नसताना ऑर्डर देतो. घरातही हेच होते. बाहेरून खाऊन आल्यावर भूक नसली की, घरातले अन्न फेकून दिले जाते. याला कारण आपली जीवनशैली व आहारशैली. सध्याची जीवनशैली बदलल्यामुळे त्याचा आहाराच्या पद्धतीवरही परिणाम होतो आहे. खरे तर आहाराच्या सवयी आपल्या बिघडलेल्याच आहेत. याचे पर्यावसन अन्नाचा नाश होण्यात होत असते. नाश होऊ नये म्हणून बऱ्याच घरात शिळे अन्न खाल्ले जाते. वास्तविक अन्न हे जीवनशक्ती देणारे अमृत आहे. अन्न हे पूर्ण ब्रम्ह आहे. त्यात एक सात्मीयता

आहे. अन्न हे जिवंत आहे, असे मानले जाते, म्हणून त्याला आपण नमस्कार करतो. तर अशा या अन्नातली जीवनशक्ती व आपल्यातली जीवनशक्ती एकत्र येत असते. त्यातूनच आपल्या शरीराला पोषण मिळते. मग जर असे हे अन्न विचार न करता फेकून देण्यात आले तर त्याचा काय उपयोग? शिळ्या अन्नात केवळ ४० टक्केच पोषणमूल्य उरते. खरे तर ते मृत अन्नच मानले जाते. म्हणूनच हे सर्व टाळायचे असेल तर आपण आपल्या सवयी बदलल्या पाहिजेत. आहारशैली बदलली पाहिजे. त्यासाठी विवेक बाळगून अन्न शिजवले व खाल्ले पाहिजे. अन्नाचा नाश म्हणजे थोडक्यात अन्नाचा अपमानच होय. आपल्या पुढल्या पिढीलाही हे समजावून सांगितले पाहिजे. कारण, सध्याच्या काळात अन्नधान्य वाया घालवण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यातच जास्त दिसून येते. आहारशैली चांगली नसेल तर अनेक आजारही होतात व बुद्धीही बिघडते. या परिणामांचे गांभीर्य त्यांच्यापर्यंत पोहचले पाहिजे. भुकेची एक वारंवारिता असते. आपण जे काही खातो त्याची आवडनिवड अनेकदा मानसिक असते. म्हणूनच प्रथम मनाला संस्कार द्या. भुकेच्या त्या वारंवारितेला वळण लावा. जिभेचे चोचले पुरवताना अन्नाचा नाश करू नका. हा सर्वांनी एकत्र येऊन करण्याचा विचार आहे, तर तो समाजात पसरेल, मान्य होईल. केंद्र सरकारने गरिबांना स्वस्तात धान्य मिळण्यासाठी अन्न सुरक्षा हा महत्त्वपूर्ण कायदा मंजूर करून या योजनेची ठिकठिकाणी अंमलबजावणी सुरू केली आहे. सहा ते १४ वयोगटांतील किंवा आठवी इयत्तेपर्यंतच्या सर्व मुला-मुलींना स्थानिक संस्थांकडून चालवल्या जाणाऱ्या सरकारी व सरकार अनुदानित असलेल्या सर्व शाळांमधून सुटीचे दिवस वगळता दररोज माध्यान्ह भोजन योजनेच्या माध्यमातून मोफत जेवण दिले जाणार आहे. प्रत्यक्षात या शाळांमधून आधीपासूनच माध्यान्ह भोजन योजना राबवली जात आहे. पण, आता ही योजना त्यांचा अधिकार म्हणून अस्तित्वात आली आहे. माध्यान्ह भोजन योजनेअंतर्गत आता मोफत गणवेश, पुस्तके व मोफत आरोग्य तपासणीचाही अंतर्भाव केला जाणार आहे. रास्त दराच्या दुकानांमधील सर्व दस्तऐवज आता जनतेला पाहण्यासाठी खुले केले जाणार आहेत त्यामुळे कोणीही गरीब जनतेसाठी असलेले धान्य दुसरीकडे वळवू शकणार नाही. स्थानिक पंचायती या दस्तऐवजांची नियमित तपासणी करतील. उच्च पातळीवर दक्षता समितीचीदेखील स्थापना केली जाणार आहे.

१२. वितरण यंत्रणा अयोग्य नसावी

चुकीच्या पद्धतीने झालेली अन्नसुरक्षा योजनेची अंमलबजावणी ही अन्नाच्या नासाडीसाठी मुख्यत्वे कारणीभूत आहे. आपल्याकडे खरे तर पुरेसे अन्नधान्य उत्पादित होते. पण, त्याची नीट साठवणूक करण्यासाठी कोणतीही योजना आपल्याकडे नाही. बरेचदा अन्नधान्यांनी कोठारे भरून गेलेली असतात, तर दुसरीकडे लोक उपाशी राहिलेले पाहायला मिळतात. याला कारण शेवटच्या गरीब लोकांपर्यंत ते अन्नधान्य योग्य वेळी, योग्य किमतीत आणि योग्य पद्धतीने पोहोचत नाही. त्यासाठीची सक्षम यंत्रणा आपल्याकडे नाही. त्यासाठीच्या अनेक योजना सरकार पातळीवर आहेत, मात्र, प्रत्यक्ष त्या अन्नधान्याचा विनियोग होताना दिसत नाही. गोदामे आंतरराष्ट्रीय स्टॅंडर्डप्रमाणे असायला हवीत. तशी ती नाहीत त्यामुळे अनेकदा धान्य वाया जाताना पाहायला मिळते. हॉटेल्समधूनही लोक बरेचदा अन्न ताटात सोडताना आपण पाहतो. तेव्हा अशा ठिकाणी जर ग्राहकाने प्लेटमधलं पूर्ण अन्न संपवले तर त्याला बिलामध्ये ठराविक सूट दिली जाईल, असे केले तर लोक निश्चितच अन्नाचा नाश करणार नाहीत. असे प्रयत्न प्रत्येक ठिकाणी व्हायला हवेत. दुसरे म्हणजे, आपल्याकडे गहू, तांदूळ यांचे उत्पादन मुबलक होते, पण ते बाजारात कधी आणायचे, त्याची कधी, किती गरज आहे हे ओळखून त्याप्रमाणे त्याचा पुरवठा करता यायला हवा. त्यासाठी

राजकीय इच्छाशक्ती, सामाजिक भान आणि सरकारी पातळीवर त्यासंबंधीचे योग्य नियोजन असणे गरजेचे आहे. डाळी, तेलबिया यांचे उत्पादन कमी आहे, ते वाढवण्यासाठी आपण प्रयत्न करायला हवेत, तरच चित्र पालटेल. त्यासाठी सार्वजनिक वितरण यंत्रणा योग्य पद्धतीने राबवायला हवी, असे मत आहे आरएमएल संपादक सुनील तांबे यांचे.

दुसरीकडे, भारतात यापूर्वी अन्नपुरवठा आयात केलेल्या धान्यावर करावा लागत होता, मात्र आता भारतातील कृषी उत्पादन वाढल्याने भारत स्वयंपूर्ण झाला आहे. जगातील सर्वात मोठी अन्न सुरक्षा योजना भारतात राबवली जात आहे. कृषी उत्पादनात भारताचा जगात ८३ वा क्रमांक होता. आज भारत कृषी उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला असून, जगाला धान्य निर्यात करण्याची क्षमताही वाढली आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेचा ८१ कोटी ३३ लाख लोकांना लाभ होणार आहे. विदेशातून धान्य आयात करण्याची गरज आता भासणार नाही. यात तीन लाख शेतकऱ्यांना विनाव्याज कर्ज आता उपलब्ध होणार आहे. पूर्वी गहू आयात केला जायचा. मागील वर्षीच्या तुलनेत धान्य उत्पादन २४६ लाख दशलक्ष टन होते, ते आता २६३ दशलक्ष टनपेक्षा अधिक असल्याची आकडेवारी सरकारकडे आहे. दूधही मागील वर्षी ९० दशलक्ष लिटर होते, हेच उत्पादन आता १४० दशलक्ष लिटर इतके असून, मांस-अंडी हे उत्पादनही वाढण्याची अपेक्षा आहे. धान्य वाटप योजनेत तांदूळ २० रुपये प्रती किलो खरेदी करून सर्व खर्च पकडून २६ रुपये प्रतिकिलो होत असून, २३ रुपये सबसिडी द्यावी लागत आहे. गहू रुपये खरेदी असून खर्च पकडून २० रुपये खर्च होत आहे. याची विक्री प्रतिकिलो दराने होणार असल्याने १८ रुपये सबसिडी अदा करावी लागणार आहे. वर्षाला सरकारला १० लाख २७ हजार कोटी खर्च सोसावा लागणार आहे. अवकाळी पाऊस, गारपीट यामुळे महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे कंबरडेच मोडले असून, या संकटाचा थेट परिणाम शेती उत्पादनावरही झाला आहे. गेल्या पाच वर्षांतील शेतीचे सरासरी उत्पन्न पाहता, २०१४-२०१५ मधील गहू, तांदूळ, डाळी, तेलबिया आदी शेतमालाचे उत्पादन ३० ते ३५ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात घटल्याचे धक्कादायक वास्तव आहे. परिणामी येत्या काही दिवसांत मागणीपेक्षा पुरवठा कमी होऊन महागाई भडकण्याची भीती आहे.

अर्थव्यवस्थेत मंदीचा प्रभाव असताना या योजनेवरील खर्च वित्तीय तुटीवर विपरीत परिणाम करणारा ठरेल. यामुळे तुटीवरचा दबाव नियंत्रित करण्याची उपाययोजना करणे आवश्यक असल्याचे भारतीय उद्योग महासंघाचे अध्यक्ष क्रिश गोपालकृष्णन यांनी म्हटले आहे. दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगणाऱ्या जनतेला सकस

अन्नपुरवठा करणारी ही योजना आवश्यकच आहे. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास योजनेचा हेतू साध्य होईल, असेही ते म्हणाले.

अन्नधान्य अनुदानापोटी वर्षाला जवळपास २५,००० कोटींच्या अनुदानाचा भार सरकारला सहन करावा लागेल, असा असोचेमचे अध्यक्ष राणा कपूर यांनी अंदाज व्यक्त केला आहे. मात्र, या योजनेच्या दीर्घकालीन फायदे अधिक आहेत. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास मानवी भांडवलाच्या रूपातील फायदा हा खर्चापेक्षा अधिक असेल, असे राणा म्हणाले. केपीएमजी इंडियाचे भागीदार रजत वाही यांनीही अंमलबजावणीविषयी शंका उपस्थित करताना सरकारने प्रत्यक्ष वितरणावर लक्ष ठेवून कमीत-कमी अन्नधान्य गळती होईल याची काळजी घ्यायला हवी, असे म्हटले आहे. ज्या लोकांकडून यामध्ये हयगय होईल, त्यांच्यावर कठोर दंडात्मक कारवाईची तरतूद करायला हवी असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

या वर्षासाठी अन्नधान्य अनुदानापोटी ९०,००० कोटींची तरतूद करण्यात आली असून यातील १०,००० कोटी अंमलबजावणीसाठी राखून ठेवले आहेत. गेल्या पाच वर्षातील रब्बी हंगामातील ज्वारीचे २२ लाख १७ हजार टनाचे उत्पादन घटले आहे. २०१४-२०१५ मध्ये ते निम्म्यावर म्हणजेच, ११ लाख ८९ हजार टन एवढ्यावर आले आहे. गव्हाचे सरासरी उत्पादन १९ लाख ६० हजार टन असताना त्यात जवळपास उणे २८ टक्के घट होऊन ते ११ लाख ५६ हजार टनावर पोहोचले आहे.

तूरडाळ, मूगडाळ आदी डाळींचे उत्पादनही ११ लाख टनांवरून घसरून ९ लाख १८ हजार टनावर पोहोचले आहे. तेलबियांच्या उत्पादनात प्रचंड घट झाली असून दोन लाख ४५ हजार टनावरून हे उत्पादन केवळ हजार टनांवर पोहोचले आहे.

खरीप हंगामातील परिस्थितीही काही वेगळी नाही. गेल्या पाच वर्षांतील ज्वारीचे सरासरी उत्पादन १४ लाख ५२ हजारावरून ४ लाख ४ टनावर आले आहे. बाजरीचे उत्पादन ९ लाख ४७ हजार टनावरून ३ लाख ९४ हजार टनावर आले आहे. खरिपाच्या हंगामातील डाळींचे उत्पादन १३ लाख ८९ हजार टनावरून ५ लाख ३५ हजार टनापर्यंत घटले आहे. गेल्या पाच वर्षांतील डाळींचे सरासरी उत्पादन ३४ लाख २५ हजार टन असताना २०१४-२०१५ मध्ये हे उत्पादन २१ लाख १२ हजार टनावर आले आहे. गरिबांना अन्न सुरक्षा देणाऱ्या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी खर्च करावा लागणार आहे. यामुळे सरकारवर अतिरिक्त खर्चाचा बोजा वाढून वित्तीय तूट वाढण्याची शक्यता औद्योगिक क्षेत्राने व्यक्त केली आहे. देशातील दोन-तृतीयांश जनतेला सकस अन्नाची हमी देणारी ही योजना दीर्घकाळात अधिक फायद्याची असून वितरणातील अंमलबजावणीबाबत या क्षेत्राने चिंता व्यक्त केली आहे.

१३. मध्यस्थांमध्ये अस्वस्थता

देशातील भ्रष्टाचार नेमका कधी आणि कसा संपेल, याचे उत्तर कोणी देऊ शकत नाही. पण, गेल्या काही वर्षांत असे दिसून आले आहे की, माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापराने भ्रष्टाचाराला बराच आळा घालता येईल. या तंत्रज्ञानात शिरून पैसे खाता येत नाहीत. आपण हे पाहत आहोत की, आता कोणीही घरात बसून ऑनलाइन रेल्वेचे आरक्षण करू शकतो. आपल्याला हवे असेल ते तिकीट मिळवण्यासाठी त्याला कोणालाच चिरीमिरी द्यावी लागत नाही. आरक्षित जागा शिल्लक असतानाही त्या नाहीत असे सांगून मेहरबानी केल्यागत आरक्षण करून देऊन पैसे खाण्याची काही तिकीट कारकुनाची संधी आता गेली आहे. आता देशात अन्न सुरक्षा कायदा अंमलात येत आहे. या कायद्यात प्रत्येक कुटुंबाला किती धान्य मिळणार, हे नक्की ठरलेले आहे. ते किती तारखेपर्यंत मिळणार, याची निश्चिती आहे. ते मिळाले की नाही, याची खातरजमा वरिष्ठ अधिकारी करणार आहेत. त्यात ते हयगय करणार नाहीत. त्यासाठी त्याला काहीच वेळ लागत नाही. ज्याला वेळेवर धान्य मिळणार नाही त्याला तशी तक्रार करणारा एसएमएस करता येणार आहे. तो आता जिल्हाधिकार्यांपर्यंत पोहोचेल पण काही दिवसांत त्याचा तो संदेश मुख्यमंत्र्यांपर्यंत जाण्याची शक्यता आहे. आजवर अशा सुविधा नव्हत्या. गोरगरिबांपर्यंत जाणाऱ्या धान्यात अनेक मध्यस्थ

होते. त्यांना या धान्याच्या वितरणापोटी काही प्रमाणात कमिशन मिळत होते. अर्थात, त्यांची सारी गुजराण केवळ कमिशनमधूनच होत होती, असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होईल. या वाटपात अनेक गैरप्रकार होत होते आणि त्यातून यातील अनेक मध्यस्थांना कोट्यवधी रुपयांची माया मिळत होती. आता अन्न सुरक्षा व्यवस्थेत भ्रष्टाचाराला वाव राहू नये, अशी काही तरतूद आहेच. पण, उद्या घालून ही वाटप यंत्रणा आणखी मजबूत होईल तेव्हा तर तसा किंचितही वाव राहणार नाही. आज ना उद्या हे होणार आहे. ही यंत्रणा लाभार्थीपर्यंत धान्य पोहोचवणारी आणि सरकारला वाटपाचा कमीत-कमी खर्च करायला लावणारी होणार आहे. धान्य कधी निघाले, कधी पोहोचणार, वितरण कधी सुरू होणार, धान्याचा भाव काय राहणार, या सगळ्यांची माहिती लाभार्थीला मोबाइलवर मिळेल. तेव्हा धान्य आले नाही, असे खोटेच सांगून लोकांना हेलपाटे घालायला लावण्याची युक्ती दुकानदाराला करता येणार नाही. या मार्गाने चिक्कार पैसा मिळतो तो आता मिळणार नाही. या प्रकाराने स्वस्त धान्य वाटप यंत्रणेत कायदेशीर कमिशन आणि बेकायदा कमाई करण्यास चढावलेल्या मध्यस्थांमध्ये अस्वस्थता पसरली आहे. म्हणजे काही निवडक दुकानदारांची लाखोंची कमाई बुडणार आहे. या लोकांनी आता संघटीत होऊन या व्यवस्थेविषयी अनेक आक्षेप नोंदवायला सुरुवात केली आहे. पण, सरकार अशा योजनांवर अब्जावधी रुपये खर्च करित असते. ती योजना नीट राबवली गेली नाही तर ते अब्जावधी रुपये वाया जातात. तीच या मध्यस्थांची कमाई असते. या लोकांची ही कमाई बुडणार, असे दिसायला लागताच ते अस्वस्थ झाले आहेत. म्हणून साठेबाजी करणारे दुकानदार एकत्र आले असून या योजनेला विरोध करण्याचा डाव आखत आहेत.

देशातील एकही गरीब उपाशी राहू नये. प्रत्येकाला पोटभर अन्न मिळावे हे केंद्र सरकारचे स्वप्न आहे आणि हे स्वप्न जवळजवळ पूर्ण झाले आहे. या कायद्यामुळे देशातील गरीब जनतेला अतिशय स्वस्त दरात अन्नधान्य मिळण्यामुळे त्या अनुषंगाने इतरही फायदे होणार आहेत. देशातील गरीब जनतेपैकी अनेकांमध्ये आढळणारी कुपोषणाची समस्या दूर करणे, विशेषतः गर्भवती आणि अर्भकांना स्तनपान करणाऱ्या माता व सहा वर्षांपर्यंतची बालके यांच्यामध्ये आढळणारे कुपोषण दूर करणे हा या विधेयकाचा प्रमुख उद्देश आहे. अंगणवाडी व भारत सरकारच्या इतर अनेक योजनांच्या माध्यमातून त्यांना आता पुरेशा प्रमाणात अन्न उपलब्ध होणार आहे. माध्यान्ह भोजन योजनेच्या माध्यमातून सहा ते १४ वयोगटांतील बालकांना त्यांच्या शाळेत दररोज गरमागरम जेवण मोफत दिले जाते. या विधेयकांतर्गत माध्यान्ह भोजन योजनेचाही

समावेश असणार आहे.

या कायद्यामुळे आपल्या देशातील १२० कोटींहून अधिक जनतेपैकी ८० कोटी जनतेला परवडेल अशा दरात अन्नधान्याचा पुरेसा साठा उपलब्ध होणार आहे. यामुळे देशातील ग्रामीण भागातील ७५ टक्के आणि शहरे व नगरांतील ५० टक्के जनतेला त्याचा फायदा मिळणार आहे. या कायदानुसार पात्र ठरणाऱ्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीला दर महिन्याला सरकारच्या सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या दुकानांतून पाच किलो धान्य उपलब्ध केले जाणार आहे. त्यांना गहू तीन रुपये किलो, तांदूळ दोन रुपये किलो आणि दळण्यासाठी वापरले जाणारे भरड धान्य केवळ एक रुपये किलो दराने मिळणार आहे. राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार पात्र कुटुंबाची निवड करीत आहेत. त्यासाठी ते स्वतःचे नियम तयार करतील किंवा सामाजिक आर्थिक आणि जातिनिहाय जनगणनेमधील आकडेवारीचा वापर करतील. केंद्र सरकारच्या जनगणनेच्या आधारे राज्यातील लाभार्थ्यांच्या एकूण संख्येची मोजणी करण्यात येईल. निवड झालेल्या कुटुंबांच्या नावांची यादी सर्वांना समजेल अशा प्रकारे योग्य ठिकाणी प्रदर्शित करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारच्या कार्यालयाची आहे. अंत्योदय योजनेच्या लाभार्थ्यांना या योजनेत सामावून घेतले जाणार आहे आणि त्या अंतर्गत मिळणारा ३५ किलो धान्याचा पूर्ण कोटा अतिशय कमी केलेल्या अनुदानित दरामध्ये मिळणार आहे. त्यामुळे अंत्योदय योजनेच्या लाभार्थ्यांचा कोटा कोणत्याही प्रकारे

कमी होणार नाही. जर स्वस्त धान्य दुकानांमध्ये अन्नधान्याच्या अपुऱ्या पुरवठ्यामुळे लोकांना त्यांच्या कोटा मिळाला नाही तर लाभार्थ्यांना संबंधित राज्य सरकारकडून अन्न सुरक्षा भत्ता दिला जाणार आहे. राज्य सरकार या मुद्द्यांवर निर्णय घेईल.

देशातील अनेक महिलांना अॅनेमियाची (रक्तक्षय) समस्या आहे, लोहाची कमतरता त्यांच्यात आढळते. ही समस्या दूर करण्यासाठी गर्भवती महिलांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. कारण, त्यांच्या स्वतःच्या आरोग्यासाठीच नव्हे तर त्यांच्या उदरात वाढणाऱ्या गर्भाच्या आरोग्यासाठीही त्यांनी सकस अन्न खाण्याची गरज असते. या महिलांना त्यांच्या गर्भारपणाच्या काळात आणि प्रसूतीनंतर सहा महिन्यांपर्यंत अंगणवाडी आणि ग्रामीण आरोग्य केंद्रांच्या माध्यमातून मोफत जेवण दिले जाणार आहे. गावामध्ये असणाऱ्या आशा या आरोग्यसेविका या गर्भवती महिलांना त्यांचे घरपोच धान्य अंगणवाड्यांमधून घरी न्यायला मदत करतील. तसेच गर्भवती महिलांना ६,००० रुपये भत्त्याचीही तरतूद करण्यात आली आहे. या कायद्यांतर्गत जेव्हा शिधापत्रिका दिली जाईल त्या वेळी घरातील १८ वर्षे वयापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या महिलांपैकी सर्वात ज्येष्ठ महिला घराची कुटुंबप्रमुख मानली जाणार आहे. ज्या वेळी एखाद्या घरात १८ वर्षे वयापेक्षा जास्त वयाची महिला नसेल केवळ त्याच वेळी या शिधापत्रिकेचे वितरण करताना घरातील सर्वात ज्येष्ठ पुरुष सदस्याला कुटुंबप्रमुख मानण्यात येईल. अन्नसुरक्षा कायद्याच्या साहाय्याने अनेक दस्तऐवजांचे संगणकीकरण करण्यासाठी सरकारने विविध पावले उचलली आहेत. आता ही दुकाने महिलांनाही चालवता येणार आहेत. सरकारने निर्धारित केलेल्या शिधावाटप दुकानांना अन्नधान्याचा पुरवठा केला जाणार आहे. अशा स्वस्त धान्य दुकानांचे परवाने देताना पंचायती, बचत गट आणि सहकारी संस्थांना प्राधान्य दिले जाणार आहे.

संदर्भ

- १) कमिशन फॉर जस्टीस, पीस अँड डेव्हलपमेंट, नवी दिल्ली
- २) राष्ट्रीय नमुना (सॅम्पल) सर्व्हे संघटना
- ३) भारतीय खाद्य निगम
- ४) हक्काच्या कायद्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयातर्फे नियुक्त आयुक्तांचे मत
- ५) संयुक्त राष्ट्र संघटना
- ६) जागतिक भूकबळी दर्शक (ग्लोबल हंगर इंडेक्स)
- ७) मिलेनिअम डेव्हलपमेंट गोल
- ८) एसीएफ इंडिया
- ९) फाईट हंगर फाऊंडेशन जनरेशनल न्युट्रिशनल प्रोग्राम
- १०) नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे
- ११) आंतरराष्ट्रीय अन्न धोरण संशोधन संस्था
- १२) कन्सर्न वर्ल्डवाइड अँड वेल्थ हंगराहिल्फ
- १३) सकल राष्ट्रीय उत्पन्न
- १४) अॅक्शन अँड
- १५) इंटरनॅशनल फूड रिसर्च' संस्था
- १६) अन्न सुरक्षा कायदा
- १७) जागतिक अन्न कार्यक्रम
- १८) द वर्ल्ड फूड प्रोग्राम
- १९) नॅशनल न्युट्रिशन मॉनिटरिंग ब्युरो
- २०) विविध वृत्तपत्रांतील आशय

—नरेश रावताला

बढाया ढापायच्या नसतात

अपवाद वगळता हल्लीचा जमाना फुशारकीखोर आहे. 'लेखकाने कधीही स्वतःच्या बढाया ढापायच्या नसतात. वाचकांची पसंती, हीच लेखकाच्या लिखाणाची पावती', असा साधा नियम आहे. स्वतःच्या कार्याची टिमकी वाजवण्याची नरेश रावताला यांना सख्त नफरत आहे. 'आपलाच ढोल आणि आपलाच ताशा' याला ते नेहमीच विरोध करीत आले आहेत. कौतुकाचा पाढा पाठ असावा. मात्र, त्यात स्वतःच्या तुणतुण्याचा तेवढा भरणा नसावा, या चाकोरीतले सर्वसामान्य जीवन जगणारे रावताला यांचे 'भुकेची जखम' नावाचे लिखाण पूर्ण झाल्याचे कळल्यावर

पुस्तकावर अभिप्राय न देता रावताला यांच्याविषयी अगदी संक्षिप्त विवेचन करावे, असे सूचले म्हणून माफक शब्दांत मांडलेले हे विचार...

चिंतनशिल, विचारवंत, झुंजार पत्रकारांच्या पंक्तीतले एक महत्वाचे शैलीदार म्हणून नरेश रावताला ह्यांचे नाव अवघ्या खान्देशात आदराने घेतले जाते. सखोल चिंतन, दांडगा जनसंपर्क आणि मोहक अवखळ शब्दकळा, सुसंवादी यांच्या वाटेने प्रिय तसेच अप्रिय यांचा परामर्श घेणारे त्यांचे लिखाण वाचकांना मोहवून जाते. ते गेल्या सत्तावीस वर्षांपासून अंतःकरणाने आणि तळमळीने पत्रकारिता करीत आहेत. रावताला ह्यांची लेखनशैली एकप्रकारे निराळ्याच अदाकारीची मानली जाते. कधी-कधी समाजकार्याचे कुरूप दर्शन होते, माणसे स्वार्थी, असंस्कृत आणि छद्मी आहेत या विचाराने त्यांचे मन विषण्ण होते. खिन्न, निराश झालेल्या दृष्टीने दुनियेकडे पाहता जमान्यातला सारा कोलाहाल अर्थशून्य अगर अनर्थाकडे नेणारा आहे, असे वैफल्य नरेश रावताला यांच्या मनात येते. एका भयानक अंधःकारात सर्वस्वी बुडून जाणे आणि त्या अजग काळोखाचा एक अविभाज्य घटक बनणे म्हणजे मृत्यू होणे, मरण जर दरवाजा ठोठावत असेल तर तत्परतेने पुढे होऊन दार उघडले पाहिजे आणि पुढ्यात आलेल्या मृत्यूला मनःपूर्वक वळसा दिला पाहिजे, ही रावताला यांची खासियत राहिली आहे. रावताला यांच्या आयुष्याच्या वाटचालीत दुःखांना, वेदनेला, वैफल्याससुद्धा महत्वाचे स्थान आहे. रावताला यांची सुशिक्षित घराण्यातली निरक्षर माय दोन वेळची चूल पेटावी, या धडपडीने आजही आदिवासी पहाडपट्टीत शेतात राबराब राबते आहे. एव्हाना, मजुरीला जाऊन परिवारातल्या सदस्यांच्या भुकेच्या जखमेवर तात्पुरती का होईना मलमपट्टी करताना दिसून येते आहे. रावताला ह्यांचे पिताश्री एम. जे. रावताला अर्थात म. ज. रोहिणीकर ह्यांच्या अकाली निधनाने दुःखाची कैक कुंपणे ओलांडण्याची जिद्द बाळगून रावताला धडपडण्याची तमा बाळगताना दिसून येतात. स्व. म. ज. रोहिणीकर यांची एक इच्छा होती

की, पत्रकारितेसमवेतच आपल्या ज्येष्ठ पुत्राचे लिखाण सर्व प्रकारच्या वाचकांपर्यंत पुस्तकरूपी संग्राह्य असावे. या अनुषंगाने एकप्रकारचा आगळ्या दर्दाचे वाटेकरी नरेश रावताला बनले. केवळ फुलांच्या पायघड्या कुणी आपल्या पायाखाली अंधरीत नाही, या दुखेरी जीवनात रावताला ह्यांचे निखारे पेटले, ते बिनदिक्कत तुडवण्यात आणि सुगंधी फुलांसाठी धावपळ करण्यात एक विलक्षण बेहिशेब अनुभवता आला. महाविद्यालयीन जीवनात रावताला यांचा आदिवासी 'धिंचडीबाय' नामक अंगणवाडी-बालवाडी शिक्षर्वासाठीची पावरी भाषेतील कवितांची भाषांतरीत पुस्तिका यापूर्वी प्रसिद्ध झाली आहे.

पत्रकारितेचे सत्तावीस साल पुरे करताना जनसामान्यांच्यांच्या समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी आणि त्यांना योग्य तो न्याय मिळवून देण्यासाठी नरेश रावताला ह्यांनी विविध वृत्तपत्रांमधून निरनिराळ्या तऱ्हेचे सडेतोड लिखाण केले आहे. पत्रकारितेच्या त्यांच्या या प्रवाहात कैक ज्येष्ठ मंडळी, सन्मित्र, मार्गदर्शक, हितचिंतक, भिन्न-अनभिन्न सहकारी, ज्ञात-अज्ञात वाटेकरी आदींच्या सहकार्यातून नरेश रावताला ह्यांना बळ मिळत गेले. 'साचते ते डबके आणि खळाळून वाहते ते पाणी!' माणसाने नेहमी वाहत्या पाण्यासारखे असावे. आजच्या धावत्या जगात थांबला तो संपलाच म्हणून समजावे. सदैव गतिमान राहणाऱ्यांचा या जगात निभाव लागू शकतो. पत्रकारितेच्या ह्या दीर्घकालीन प्रवासात रावताला खूप काही शिकले. या दरम्यानच्या काळात वाचकांचेही प्रेम त्यांना मिळाले. असे म्हणतात की, 'स्वकष्टाच्या निर्मितीत जो आनंद असतो, जे मानसिक समाधान असते ते वारसाहक्काने मिळालेले नसते.' पत्रकारितेची आवड मुळात असावी लागते. हौस म्हणून आणि मानमराबत मिळतो म्हणून या क्षेत्रात येणाऱ्यांची संख्या दुर्दैवाने वाढते आहे. पत्रकारितेला बाळसे असावे, सूज नसावी असे वाटते. बाळसेदार पत्रकारिताच चिरकाल स्मरणात राहते, सूज आलेली पत्रकारिता क्षणभंगूर ठरते. शोधपत्रकारितेसोबतच, कथा, मुक्तछंद कविता, राजकीय, वैचारिक, शैक्षणिक, सामाजिक, विद्रोही, बालसाहित्य, आदिवासी विषयक, युवावर्गासाठी हरतऱ्हेचे लिखाण नरेश रावताला आजपर्यंत करीत आले आहेत. वेगवेगळ्या अनुभवांची शिदोरी हेच रावताला यांचे भांडवल आहे. स्वतंत्र विचार, स्वतंत्र बाणा' हे त्यांचे ब्रीद आहे. लुच्चाईला लाथाडणारे सच्चाईचे लिखाण असावे, हा ठेवा नरेश रावताला आजसुद्धा जपून आहेत. 'भुकेची जखम'मुळे त्यांच्याकडून अपेक्षा वाढल्या आहेत. त्या पूर्ण होवोत हीच शुभेच्छा!

गो. पी. लांडगे

-गो. पी. लांडगे

(ज्येष्ठ पत्रकार, धुळे)

ही भुकेल्यांची थड्डा नव्हे;
इथले वास्तव आहे!